

852
П32

Олександр
Підсуха

З відомані
ЛІМ

Олександр
Підсуха

З відстані
Літ

Спогади, статті, есе

Київ · «Радянський письменник» · 1982

ББК 83.3Ук7
8У2
ПЗ2

Книга известного украинского советского писателя состоит из воспоминаний и статей, посвященных преимущественно выдающимся деятелям украинской литературы, представителям старшего поколения. Существенными фактами и подробностями они дополняют образы П. Тычины, А. Довженко, М. Рыльского, В. Сосюры, А. Головка, П. Панча, Ю. Смолича и др., раскрывают ~~важные стороны их творческих индивидуальностей.~~

Рецензент *В. О. Лигостов*

П 70202-073
М223(04)-82 БЗ.39.15.81. 4603010202

/

ФЕНОМЕН ТИЧИНИ

Жоден поет так не переслідував мене своїми віршами, як Тичина. Від студентських літ до нинішніх. Просто диво дивне: чи працюю за письмовим столом, чи обрізаю в садку дерева, чи кудись їду,— скрізь і всюди ні з того ні з сього спливають на пам'ять як не ті, так інші рядки поета, спливають як щось раз назавжди дане і незаперечне. То — «Ні, не втерплю, оглянусь — захід як вулканний лан!», то «Ленін! Одно тільки слово, а ми вже як буря: готово!», то «Поете, любити свій край не є злочин, коли це для всіх» і т. д., і т. п. Ніхто з сучасних поетів так часто і настійно не нагадував про себе, як Він. А моя дорога до Тичини була, між іншим, нелегка, і любов до його поезії — не з першого погляду.

Трохи передісторії.

Молодими душами, надто дівочими, в першій половині тридцятих років володів Володимир Сосюра. На цей час припадає мое навчання на робітфаці, а згодом — в інституті. Мої однокурсниці співали під гітару романси на слова Сосюри, читали й перечитували його вірші, а на ніч клали їх під подушку, очевидно, з надією побачити вві сні й самого поета. Мені ж у його творчості більше

імпонувала лірика громадянська, а не інтимна, лірика широкого діапазону, від якої віяло романтичною революцією і громадянської війни. Це — поема «Червона зима», балада «Комсомолець», «О, не даремно, ні, в степах гули гармати». Під впливом цих творів не один із нас, тодішніх робітфаківців, шкодував за тим, що пізно з'явився на білому світі і не гасав на коні із шаблюкою, не брав участі у подіях світового значення.

Із моїх однокурсниць, пам'ятаю, одна дівчина посправжньому захоплювалася творчістю Тичини, майже ніколи не розлучалася з його книжками. Моє ж ставлення до нього було непевне, половинчасте — щось із його поезії подобалося, щось — рішуче ні. А доброї частини віршів з останньої збірки «Чуття єдиної родини», яка вийшла друком згодом, не сприйняв зовсім. Найдужче не поталанило віршеві, яким відкривалася збірка. Деякі рядки видавалися мені надто штучними і прозаїчними. Своїми думками я поділився з викладачем літератури. А той, замість того, щоб заперечити, довести мою неправоту, удав, ніби згодний зі мною.

І ось по закінченні навчання я дістаю призначення в Донецький індустріальний інститут.

Шахтарське місто полонило мене з перших днів широчінню своєї душі, трудовим ритмом життя. Такої невимушеності й широкій приязні в стосунках між людьми, готовності піти назустріч, допомогти я не подибував більше ніде — ні до, ні після війни. Мені не працювалося там, а співалося. Відпочиваючи влітку в рідному селі під Києвом, я насилу добував до кінця відпустки — скоріше б уже в Донецьк, до своїх студентів! З лона природи, від польських борів і мальовничих озер тягнула, кликала мене до себе ота робітнича диво-атмосфера.

Десь тоді до мене вдруге потрапила ця поетична збірка. Перечитуючи її, я відкривав для себе такі глибини мудрості, таку новизну зображувальних засобів, що подовгу зупинявся на кожному вірші. Щось ніби сталося зі мною за ці кілька років. Схоже було, що саме тут, у шахтарській столиці, я «дозрів» до сприйняття самотньої творчої індивідуальності поета. Те, що раніше видавалося парочитим або плакатним, нині звучало як поезія найвищого гатунку.

Глибишим будучи і пружним,
чужим і чужим рідних бродів...

Коли писалися ці рядки, поет прожив уже немало — двадцять шість років до революції і дев'ятнадцять — після неї. Останні, хоч їх було й менше, визначили його дорогу в майбутнє, з ким і як він пройде її. Зміни, що відбулися в суспільному житті і в людській свідомості за дев'ятнадцять років, — разючі, не мали собі рівних в історії. Дві епохи, два світогляди. Один світогляд вироблявся тисячоліттями, другий — роками. І другий перемагав. У безперервному двобої нового зі старим гору брало нове, осмислювалося, формувало людський характер — саме глибинний і пружний. Інакше й бути не могло. Щоправда, на шляху траплялися різні броди, тобто мілководдя, під яким розуміються хуторянство, національна обмеженість. Вони, ці «броди», страх як хотіли засмоктати тебе в своє багно... Ліричний герой не тільки вистояв у цьому поєдинку, а й заявив на цілий світ, що він чужий їм. Чужий — тому, що інше в нього коріння, не та, сказати б, генеалогія, а чуждий — тому, що нічого спільного з рідними «бродами» не мав і не хоче мати.

Я володію арко-дужним
перевисанням до народів.

Більш сміливої алегорії я не зустрічав — ні в класиків, ні в поетів сучасних. Про таке завоювання революції, як дружба народів, сказати отак поноваторськи і предметно! Здається, ще б трошки — і можна перевиснути безоглядно... Сміливість образу доведена до крайньої межі. За неповторною «арко-дужністю» бачаться мені мости дружби, які еднають народи, просвічується нова людська якість — потреба взаємного духовного спілкування.

Воно в мені таке могутнє
і на стількох стоїть підпорах!
Поцілнш блиском-громом в сутне,
і чути: другий грім у горах...

Останні два рядки — просто дивовижні. Можна лише позаздрити вмінню так глибоко проникати в суть явищ, так поетично формулювати філософію доби. Спробуйте лишень засобами прози передати ці чотири рядочки. Нічого не вийде. Ось що таке поезія! Кожне відкриття чи завоювання нового, більш прогресивного рубежу в людському поступі не може не відлунитися в серці іншого народу і не стати його надбанням — ліричний герой ніби аж переповнений цим новим своїм почуттям, яке підняло його на великі діяння.

А другий грім — другим ще далі
гримкоче, хоче та радіє,
що поміж націй міст із сталі,
що міжнародна дружба діє.

У тому ж метафоричному ключі автор посилює звучання попередніх рядків, засвідчує перспективність духовного взаємопроникнення між націями, а в двох останніх — вдаючись до засобів публіцистики, називає речі своїми іменами, стверджує їх як реальний факт.

І ось тут сам, прогрімкотівши,
стаєш ясним в своїм розвої, —
як доброго здоров'я пивши
коло криниці степової.

Діткнувшись надбань іншого народу, краще розумієш себе самого, глибше усвідомлюєш свої можливості. При цьому відчуваєшся так, як після доброї косовиці косар, коли хочеться погамувати справу. Саме богатир-комбайнер уявляється мені біля тієї криниці степової, людина, свідомо свого призначення на землі. А чого вартий рядок «стаєш ясним в своїм розвої»? Він відкриває цілий світ думок, певний, що саме так відчувається кожен після того, як зробить у своєму житті щось добре або осягне якусь життєво важливу істину. Так західноукраїнське слово «розвій», що означає «розвиток», під рукою майстра осучаснилося, набуло звучання ширшого, можна сказати, всеукраїнського — крім первісного звучання, тут і розкриленість, і набутий досвід, і духовна міць.

Завважмо також, як широко користується поет художніми засобами — від новаторської метафори «арко-дужне перевисання» аж до порівняння, витриманого в найкращому народному дусі, — «як доброго здоров'я пивши».

Далі поет оспівує торжество, що настає після того, як прилучишся до чужої мовної скарбниці, тонко передає духовну оснащеність того, хто не замикається в національній шкаралупі, а збагачується від мудрості іншого народу. Подібне становище спроможний забезпечити лише пролетаріат, якщо він при владі.

Я аж ніяк не претендую на вичерпність аналізу, на всебічність мого розуміння цього шедевру. Поза розглядом лишився не один момент. У вірші сорок рядків. Не так і багато. А про нього можна

писати цілий трактат. Те, що ставало змістом нашого життя, узвичаювалося в соціалістичному бутті, Тичина приймав і художньо осмислював як знамення часу, як здійснення найзаповітніших ідеалів людства.

Ось такі думки викликав у мене цей вірш при повторному читанні через кілька років. Якщо до цього душа моя була повернута до поета лише частково, то нині вона повернулася до нього цілком і повністю. Після цього я став читати й перечитувати його твори і знаходити в них багато такого, чого не помічав раніше. Чим же вони так припали мені до серця? Актуальність (писав про те, що хвилювало кожного), філософською глибиною (сягав суті явищ), афористичністю (надавав словам крилатості), музичністю (кожен вірш — як новий музичний твір), новаторством (постійно шукав нових поетичних форм), економністю (словам у вірші тісно, мов колоскам у снопі), народністю (відчував народний мовний колорит, інтонацію як ніхто).

Найдужче вражали й зачаровували мене в поезії Тичини дві речі.

Перша — це новаторство. Тичина був експериментатором, яких не знала історія української літератури. Перегорніть будь-яку книжку поета, і ви пересвідчитесь, що кожен вірш своєю ритмомелодикою не повторює інший. Що не твір — то й інше звучання, почасти не чує раніше. Ритмічна будова їхня така багата й різноманітна, що, здається, він використав усі можливі її варіанти, не лишивши після себе жодних резервів. У той же час користуватися його ритмами ніхто не зважиться принаймні ще років сто, такі вони яскраво тичининські. На цьому шляху були в нього не лише здобутки, були й поразки. Ми вдячні йому й за них — вони також повчальні.

Друга особливість: Тичині, як мало кому в світовій літературі, вдалося поєднати новаторство з народністю, домогтися органічного сплаву одного й другого. Велич Тичини, насамперед, полягає в тому, що ця тенденція його творчості йшла від тенденції епохи, в яку жив і творив поет, точніше, була її високоталановитим виявом. І в цьому поєднанні — новаторства й народності — ще не до кінця усвідомлена його заслуга перед світовою літературою.

Завдяки всім названим достоїнствам поезія Тичини близька й рідна не лише моему поколінню, а й тому, що було до нас, і, я переконаний, тим, що прийдуть після.

Запросив якимось Тичина мене додому. Не встигли почати розмову, як хтось подзвонив у двері, й за мить поріг кабінету переступив Микола Бажан. Зайшов на хвилинку в якійсь справі (мешкав у цьому ж будинку). Мова зайшла про поезію, і він затримався. Не знаю вже, як воно сталося — Микола Платонович і я почали дуетом декламувати вірші Тичини. Один вірш починав я, другий — він. А далі — разом. Тичина вже й рукою махнув: годі, мовляв. А ми як затялися, декламували й далі, ніби змагалися, хто з нас більше Тичининих віршів знає напам'ять.

Постичне слово Тичини володіло магічною силою. Спитайте, що допомагало мені долати фронтові труднощі й знегоди, я відповім не роздумуючи: Тичина. А точніше — його вірші «Я стверджуюсь» і поема «Похорон друга». В години найбільшої скрути, при максимальному напруженні фізичних і моральних сил, бувало, вирине в пам'яті «Я есть народ, якого правди сила ніким звоєвана ще не була», або «Ще пов'ємось, як плющ по тій колоні», і прибували нові сили, яких я в собі не запідозрював.

Заряд правоти і впевненості в нашій остаточній перемозі, закладений у цих рядках, робив своє діло. Слово поета матеріалізувалося.

Ми познайомилися вже після війни, під час одного з пленумів Спілки письменників України. Він підійшов до мене в перерві, привітав з промовою (перед цим я саме виступав) і просив завітати до нього — будь-коли, в зручний для мене час. Лишив і номер домашнього телефону. Який же я вдячний йому за те, що він підійшов тоді — ніби розгадав давнє моє бажання і те, що я не наважувався зробити цього першим. Відтоді я часто бував у нього — і на київській квартирі, і на дачі в Кончі-Заспі. В ці дні він завжди мав щось нове, щойно написане і з задоволенням читав. Я слухав, звичайно, з не меншим задоволенням. Після того брав у нього рукопис і раніше, ніж сказати щось, уважно прочитував його сам. До зауважень Тичина ставився якось наче аж весело: обличчя враз оживало, очі засвічувалися, і він ладен був сідати знову за стіл.

Всі геніальні поети самотні. Самотні в своїй геніальності. Не був винятком і Тичина. Це добре відчувала найближча йому людина — вірний товариш і друг Лідія Петрівна. Якось, коли я ішов від них, вона провела мене до дверей і на прощання попросила:

— Кажіть Павлу Григоровичу всю правду, все, що ви думаєте про його нові твори. Він же з вами такий щирий...

Як можна було зрозуміти її слова? Вся вона була перейнята турботою про всликого поета, який через видатні заслуги перед народом і літературою опинився на схилі віку поза критикою. Він прагнув її, розумної і конструктивної, прагнув усією душею. Хто-хто, а він з досвіду інших знав: сліпе схиляння перед авторитетом ніколи й нікому не

приносило користі. Принаймні так я зрозумів її прохання.

Смерть Тичини я сприйняв як найбільшу після смерті Довженка втрату. Того ж дня вилилися рядки з самої душі. Хотілося сказати найголовніше:

Життя прожив і ніжно, й гнівно,
Сягнувши думами вершин.
Пишайтесь, Лідіє Петрівно,
Він був один у нас. Один.
Прийшов у світ у силі й зрості,
Явив нечувані пісні.
Верхів'я десь у високості,
Коріння — в сивій давнині.
То як титан, то як дитина,
Від юних літ і до сивин...
Ридай же, мати-Україно,
Він був один у нас. Один.

На чільному місці моєї бібліотеки стоять книги Тичини — ті, на яких він лишив свої автографи. Вони зігріватимуть мое серце, поки й житиму. Ось один із них:

«Дорогому
Олександрю Миколайовичу
Підсусі,
від чесноі, чистоі душі
якого падає світло
на багатьох із молодих
та разом з тим
і на мене немолодого.

П. Т.
З.ХІ.55»

Кого б не зворушили такі слова?

ВІН БУВ НАШИМ АВТОРОМ

Золотим спомином відгукуються в моєму серці зустрічі з Олександром Петровичем Довженком. Він належить до числа найсвітліших і найсміливіших митців, які будь-коли стрічалися на моєму життєвому шляху. Я й досі переживаю духовну піднесеність і почуття святості при самій лише згадці про нього.

А от як буває...

До особистого знайомства з Олександром Петровичем я знав про нього не більше, ніж інші мої ровесники. Серед нас жив і творив великий митець, «перший поет кіно», відомий своїми фільмами далеско за межами рідної землі, а моє покоління з його творчістю було майже не обізнане, окрім однієї-двох кінокартин. Хіба не парадокс?

Справа в тому, що добра половина знаменитих Довженкових фільмів припадає на період німого кіно, коли ми були ще молоді та зелені. Уже пізніше, коли я став літератором, з вуст старших колеґ-письменників не раз доводилося чути розповіді про Довженка як людину і кінорежисера. Подібні розмови, як правило, підкріплювалися переказами окремих кадрів з його фільмів «Звенигора», «Земля», «Арсенал», які свідчили про яскраву художню самобутність митця.

Другого року Великої Вітчизняної війни до моїх рук потрапила фронтова газета, де було надруковано оповідання Довженка «Ніч перед боєм». Украй стомлені й пригнічені тодішньою фронтовою обстановкою, ми, читаючи його, оживали фізично й морально. До нас промовляла правда тих днів — одверта й нещадна. У героях оповідання ми впізнавали самих себе і все те, що бачили на власні очі. Подібно до того, як один з героїв твору дід

Савка підняв бойовий дух, просвітив серце і розум капітанові Петру Колодубу, так само ми, читаючи оповідання на коротких привалах, народжувались ніби наново, ще лютіше ненавиділи ворога і переймалися вірою в нашу остаточну перемогу.

Моє знайомство з Олександром Петровичем припадає на час, коли його ім'я в нашій пресі згадувалося все рідше й рідше. Рання осінь 1954 року я, тоді головний редактор журналу «Дніпро», навідався до Ірпінського будинку творчості. Потрібно було організувати якийсь матеріал. Прогулюючись по території, зупинився біля крайнього будиночка і задивився на темно-синю стрічку Ірпені, що петляла унизу. В цей час хтось поблизу кашлянув. Обертаюсь і бачу в кількох кроках від себе чоловіка, який сидів на лавочці, підклавши під себе одну ногу. Привітався. Чоловік виявився охочим до розмови, поцікавився моєю особою, очевидно прийнявши мене за нового прибульця. А довідавшись, що я редактор, одразу ж поспитав:

— А мене ви надрукували б? Я — Довженко.

Переді мною сидів не хтось, а живий автор чудового оповідання з фронтової газети, яке додавало нам сили у боротьбі з ненависним ворогом.

Відповів не задумуючись:

— А чому б і ні? Зважте тільки, що «Дніпро» — журнал комсомольсько-молодіжний.

— Зважаю. А тому й пропоную вам свій кіносценарій «Земля», який вдалося відновити в жанрі художньої повісті. Бачили «Землю»? Там ідеться про сільських комсомольців кінця двадцятих років.

Другого ж дня Олександр Петрович заніс рукопис до редакції.

Твір схвилював мене до глибини душі, викликав неабияку радість за автора і водночас жаль... жаль

за тим, що, проживши на білому світі більше тридцяти років, я оце тільки тепер діткнувся до все-світньоювідомої перлини. І подумалося, що моє покоління літераторів чимало втратило, не освоївши в пору свого становлення високоталановитої творчості своїх безпосередніх попередників.

«Земля» була надрукована в черговому номері. І одразу після виходу журналу до редакції полилися численні відгуки — письмові й усні. Для багатьох читачів, серед яких немало було і моїх побратимів по перу, чи не вперше Довженко відкрився як письменник, чудовий майстер прози. А далі були «Зачарована Десна», «Поема про море», п'єса «Потомки запорожців», «Автобіографія», «Записні книжки» тощо. Журнал посоліднішав. Значно розширилося коло читачів. Невдовзі деякі твори, надруковані в журналі, почали з'являтися в Москві російською мовою. Літературне життя Довженка, здавалося, поверталось на круги своя. Однак ще давали знати про себе перестраховальники. Якось зустрічаю на вулиці одного критика.

— Не розумію, Олександрє Миколайовичу. Що це у вас — світ клином зійшовся на Довженкові? Що не номер, то й Довженко...

Це було явне перебільшення. Далеко не в кожному номері друкували ми Довженкові твори. Подумалося: митець, чиїм талантом і художницькою пристрасстю міг би пишатися будь-який народ, нашому критикові видався сумнівним, чи що, — інакше звідки таке роздратування?

З появою на сторінках «Дніпра» творів Довженка відразу якось підросла, змужніла, поталановитішала наша література. І не тільки тому, що до її лав прийшов ще один високообдарований письменник, а, насамперед, тому, що його твори відіграли роль своєрідного камертона — задали тон усій

літературі. Розширилися тематичні обрії, письменники почали глибше замислюватися над життям, активніше втручатися в суспільні процеси. Вже після смерті Довженка дехто, правда, намагався піддати сумніву його художницьку пристрасть, яка інколи виливалася у формі надто патетичній. Що ж... Коли це було потрібно, Довженко вдавався й до патетики. Та, мабуть, ніхто так, як він, не умів поєднувати в своїх творіннях патетичну піднесеність із турботами земними й пекучими.

Довженко жив сучасністю. Сучасність його радувала, підносила, боліла йому. Був у найкращому розумінні слова співцем тенденційним. Але його комуністична тенденційність не декларувалась, а впливала з образу, з образного бачення світу, якому належало майбутнє. Висока поетичність, партійна пристрасть і глибинна народність Довженкових творів, які протягом короткого часу стали надбанням літературної громадськості, не минули безслідно для багатьох письменників. Майбутні дослідники літературного процесу п'ятдесятих і шістдесятих років без особливих зусиль виявлять, який вплив зробила його творчість на письменників середнього і молодшого покоління, ба навіть таких, у яких власна творча манера на той час уже склалася.

Відкидаючи геть усі п'ятаки мідних правд, Довженко шукав у житті лише чисте золото правди, правди радянської дійсності. Це було девізом його творчості. Ось чому такими художньо переконливими, духовно багатими, свідомими своєї історичної місії вийшли з-під його пера і український робітник Тиміш у фільмі «Арсенал», і комсомолец Василь Трубенко у «Землі», і керівник київських робітників Василь Боженко у «Щорсі», і великий перетворювач природи Мічурін в однойменному фільмі,

і солдат-хлібороб Іван Орлик у «Повісті полум'яних літ», і голова колгоспу Сава Зарудний у «Поємі про море», і багато-багато інших. Ціла галерея неповторних людських характерів.

Кожний Довженків фільм — це нове слово в кіномистецтві. Подібно до геніальних митців усіх епох, він обходив десятою дорогою шляхи, які були пройдені іншими, а шукав свій. Магістральні теми життя хвилювали його неспокійну уяву, сучасність іскрилася в кожному кадрі, в кожному рядку його творів. А сучасність, як відомо, писати найважче. Сучасність — це вічнодіюче багаття, біля якого гріють руки лише різні нездари та ділки від мистецтва, а такі, як Довженко, переймають на себе його неповторно-гарячі відблиски і несуть їх у наступні століття.

Творче життя Олександра Петровича було не легке. А коли і в яких великих митців воно складалося інакше? На те вони й великі, що не можуть жити легко. Потроєними дозами вбирають вони в себе всі людські радощі й болі, гостріше відчувають життя, його постійні зміни й суперечності, бо бачать глибше й далі, ніж інші, врешті, спроможні вміщувати в своєму серці долю цілого покоління, народу, світу. А звідси, від такого заглиблення і забігання наперед, неминуче виникають непорозуміння з тими, хто через свою пересічність не може всього цього збагнути.

Я далекий від спроби обожнювати Довженка, як і від намагання створювати йому ореол великомученика. Він був надто земним. До того ж — справжнім революціонером у мистецтві. Він був таким земним, таким нашим і вселюдським, яким може бути лише геніальний митець. Діти ростуть у сні, а такі, як Довженко, — після смерті. Тож слава гарантована йому на віки.

Довженко — митець глибоко національний. Визначається це не лише українською тематикою, яка переважає в його творах, а передусім — способом образного мислення, характером його світовідчуження. Вся Довженкова творчість, від «Звенигори» і до «Поєми про море», перейнята українською народною поетикою, сповнена високих почувань і думок творців нової доби, будівників комуністичного суспільства. Таке поєднання не механічне, не силуване, а йде з самого серця художника, становить його органічну сутність.

Скороминуші вітри часу, різні завихрення, хоча й озивалися в його серці болем, проте не заслоняли перед ним перспективи. Натхненним бійцем комунізму був Довженко до останнього свого дня. Все краще, що він створив, міцно ввійшло до золотого фонду вітчизняної і світової культури.

Журнал «Дніпро» став для Довженка рідним. Митець у свою чергу не лишався в боргу. Кожен його твір підносив авторитет молодіжно-комсомольського органу, робив його популярним далеко за межами України.

Працювати з Олександром Петровичем над рукописом було цікаво. Добре пам'ятаю нашу розмову на квартирі його сестри в Києві. Вона стосувалася рукопису «Зачарованої Десни». Прочитавши першу частину цієї автобіографічної повісті (Довженко мав намір її продовжити, щоб, за його словами, показати шлях людини до великого мистецтва), був я не менш схвилюваний, ніж до кіноповісті «Земля». Однак кілька місць видалися мені нижче загального рівня, надто приземленими і буденними. Коли я звертав на них увагу, він швидко зі мною погоджувався, примовляючи: «Та в мене цього вже немає». В душі я вмішався на таку реакцію, адже з часу, коли Олександр Петрович

подав рукопис, не минуло й доби, коли ж це їх не стало? А ось щодо полеміки з кіноредакторами... Як я не доводив, що вона написана нижче його можливостей, Олександр Петрович стояв на своєму, під кінець заявивши: «Гріха великого не буде, якщо надрукуєте так, як є». Гріха, звичайно, не було ніякого, і все ж не піднімалася рука друкувати повість у такому вигляді: я твердо переконаний — та полеміка мала б звучати ширше, масштабніше. Замовляю розмову з Москвою, намагаюсь переконати його ще раз. Пускаю в хід останній аргумент: мине, мовляв, п'ять-шість років, а там, дивись, на кіностудіях наших з'являться чудові кіноредактори (може ж таке бути!), і ця полеміка втратить свою актуальність і звучання, а повість, мовляв, написана на віки, що тоді?

— Тоді, при перевиданні, викинемо до біса ту полеміку. Згодні?

— Ні, не згодний, — не здавався я.

Невдовзі після цієї розмови відбув я у відпустку, перенісши друкування повісті на наступний номер. Хотілося вірити, що автор поліпшить це місце. Сталося ж інакше. В час моєї відсутності до редакції надійшов від Довженка лист.

«Дорогі й шановні товариші мої!

Висловлюю Вам щиру подяку за всі критичні зауваження до «Зачарованої Десни». Вони свідчать про тонкий Ваш смак і зворушливу увагу до мене і приятнь, яка надає мені сили й радості. Може, я не все виконав так, як би Вам хотілось. До чогось я, певно, дуже звик, щось мені здалося ясним і так, наприклад, сторінка перша. Але в цілому Ваші пропозиції допомогли мені значно поліпшити рукопис в найважливіших місцях. Про «бездоганність» я, пробачте, залишаю, хай воно буде в оповіданні як

знак мого неправильного думання. Мені дуже шкода точки над левом. Тут, як Ви вже помітили, я починаю викручуватись. Вже не Ви до мене наближаєтесь, а лише кіноредактори. А то вже зовсім інші редактори, то вже такі, що Ви їх навіть знати не хочете, хіба то редактори? Казна-що, не редактори.

За зауваження на сс. 41-й і 37—38-й я особливо Вам вдячний. Смію думати, що зараз після перероблення там все набрало достатнього такту.

...Дуже прошу Вас подзвонити мені в разі виникнення якихось сумнівів...

З пошаною і любов'ю

Ол. Довженко».

Як бачимо, Олександр Петрович не зовсім зрозумів, чого ми від нього хотіли. Йому здалося, мабуть, що ми, як редактори, прийняли ту полеміку на свою адресу і трошки образилися. Компліменти ж, на які він не поскупився в листі, мали, на мою думку, внести повну ясність в наші стосунки. Одне слово, геніальний автор вдався до маленьких хитрощів. Вирішую: хай уже буде, як того хоче автор, і планую повість у номер. А за кілька днів випала мені поїздка до Москви.

Вже сидячи в купе, ще раз повертаюся думкою до злощасної полеміки. Як піднести її вище, зробити вагомішою, актуальною на всі часи, а не на якийсь момент? Як довести автору? Всі мої аргументи, по суті, вичерпані, повторення їх, безперечно, нічого не дасть, автор вріс у написане, воно йому полюбилось... А що, як узяти й самому придумати такий художній хід, від якого б автор не відмовився? Всю дорогу перебираю в голові різні варіанти, нарешті зупиняюсь на одному. Влаштовуюсь у готелі, телефоную:

— Олександр Петровичу, а що, коли свою полеміку з кіноредакторами ви перенесете в план полеміки з самим собою як із художником?

Одразу ж відповідь:

— Дайте ваші координати. Скільки днів пробудете в Москві?

Наступного ж вечора задзвонив телефон. Бєру трубку. Чую голос Олександра Петровича:

— Папір під руками є? Будь ласка, записуйте. — І продиктував перероблене місце.

Контакт між редакцією і Довженком стає постійним. Персбуваючи в Москві, письменник нагадує про себе листами. Навідавшись до Києва, запрошує до себе, ділиться своїми задумами.

Якось улітку, повернувшись із Каховки, де він збирав матеріал до «Поєми про море», Олександр Петрович зателефонував і запросив до себе, на квартиру своєї сестри Поліни Петрівни, де він завжди зупинявся. Видався він мені того дня стомленим і нібито чимось пригніченим. Розмова зайшла про будівництво Каховського моря і оберталася довкола старовинних українських сіл, які незабаром мали піти під воду. Мовилося про це з болем у серці, наводилися трагікомічні епізоди, імена людей... Слухаючи його, важко було передбачити, яким буде його новий твір, що в ньому переважає: радість будівництва чи смуток руйнації. У розмові більше відчувалося друге, що явно розходилося з моїми уявленнями про велику будову. Адже вся наша преса широко висвітлювала хід будівництва, поети юрбами їздили в Каховку по натхнення, присвячували їй поеми, цикли віршів. А тут виноситься на перший план не ентузіазм великого колективу людей, не майбутнє південного краю, яким воно буде після завершення робіт, а те, як нелегко селянам прощатися з пасидженими місцями,

рідними селами, де поховані їхні батьки і прадіди.

Лише згодом, коли я прочитав рукопис «Поєми про море», повною мірою зрозумів силу і всеосяжність Довженкового задуму. Прочитав пізнього вечора, і твір так сколихнув мене, збудив стільки думок і емоцій, що я не міг уже заснути до ранку. Поєма охоплювала все: тут і проблема будівництва нових сіл (згадайте слова старого теслі, батька генерала Федорченка: «Я не хочу комунізм на Дніпрі витягувати по шнуру»), і проблема виховання підростаючого покоління (згадайте генеральського сінка Аліка, який не хоче вчити арифметики), і проблема морально-етична (згадайте комсорга Голика, цього красеня з мозком інженера і совістю клопа), і проблема хліборобства й землі, без якої «не буде щастя нам і дітям нашим ні на якій планеті», й одвічний смуток людини, коли вона прощається зі своїм минулим. На той час я не знаходив у нашій літературі іншого твору, у якому б так глибоко й масштабно охоплювалося життя народу, таким одвертим і сміливим було втручання автора в суспільне й громадське життя країни.

Ледве дочекавшись ранку, дзвоню в Москву. Хочу висловити своє захоплення, привітати автора з творчим успіхом. Олександр Петрович, мов дитина, перебуває мене після кожної фрази, просить повторити сказане. Розмова мала приблизно такий характер:

— Олександрє Петровичу, велике вам спасибі. Прочитав «Поєму» і не спав цілу ніч. Стільки думок, емоцій...

— Повторіть, будь ласка, що ви сказали.

— «Поєма»—чудова річ. Вона викличе у читачів багато роздумів.

— Повторіть, будь ласка...

КУМИР З ДИТЯЧИХ ЛІТ

Першим сучасним письменником, який перевернув мою дитячу душу, був Андрій Головка. Спричинило до цього, як не дивно, не блискуче хрестоматійне оповідання «Пилипко» чи, скажімо, «Червона хустина» (з ними я був іще не знайомий), а роман «Бур'ян». Твір, що його через багато років вивчатиму в інституті, я прочитав ще в дитинстві, і його автор зробився після того моїм другим (після Шевченка) кумиром.

Купив я цю книжку в кооперації. Коштувала вона дешево, бо видана була в серії «Романи і повісті». Сільські крамниці тих часів відзначалися універсальністю: крім цукерок, махорки, мила, сірників, пряників, хомутів, дьогтю тощо, в них, на моє щастя, був і книжковий куток. Бувало, годинами я простоював біля нього, просив продавця показати ту чи іншу книжку. Продавець Микита ні разу мені не відмовив, і я подовгу роздивлявся їх, а котрі були тоненькі — встигав і прочитати. Оцінивши мій потяг до книжки, добра Микитина душа ішла мені назустріч: оскільки грошей у мене не водилося, він продавав у борг. Так по одній чи дві копійки я вносив до Микитиної каси, поки й не розраховувався зовсім. Більше як півстоліття минуло з того часу, а й досі згадую його ім'я з великою шанобою. Спасибі йому за ту довіру!

Куплена на виплату книжка принесла мені не тільки радість. Прочитав я її на пасовиську, одним духом, і коли одірвав від останньої сторінки очі — теляти мого не було. З боєм згадав материні слова, сказані нею, коли виганяв капосне з двору: «Залиш книжку вдома, з нею не напасеш». А тепер що? Як у воду дивилася мати... Десь під вечір теля знайшлося в чужому хліві, куди воно трапи-

ло після того, як добре попалося на чужому горді.

...Чим же так захопив і потряс мене роман?

Не зважаючи на те, що місце дії роману цілком відрізнялося від місця мого проживання — там степи, тут Полісся — і ніхто з моїх земляків не нагадував жодного героя, твір узяв за живе, сколихнув до глибини душі і водночас підніс мене високо-високо над моїм Поліссям. Стало видно всю Україну і те, що на ній відбувається. Мое тогочасне уявлення про життя не сягало далі різних побутових перипетій сільських. А тепер воно розширилося, загострилося, наповнилося великим соціальним змістом. Дарма, що не так усе це було в моєму селі. Нехай. Але яке, до найменшої дрібниці, все було правдиве: від обставин і характерів аж до того, як хто розмовляє. А мова авторська:

«За кілька перегонів до станції Ганівка Давидові Мотузці вперше після міста та казарми степ війнував просто в лице міцним духом землі та рум'яних щік з морозу, з ранку сонячного осіннього».

Так починається роман. Вчитайтесь лишень! Крім обставин місця і часу, тут і повідомлення про повернення героя після служби в армії додому, про що говорить одне-єдине слово «казарма», і предковична любов його до землі, інакше вона б не війнула йому в лице міцним своїм духом, і молоде рум'янощоче оточення, серед якого опинився наш герой за кілька перегонів до станції Ганівка, і дарма, що одне лише дієслово і жодної згадки про вагон чи поїзд — все в русі, все в динаміці. Дивом дивуєшся, як багато можна сказати одним реченням.

Тоді, звичайно, я був далекий од такого розуміння художньої майстерності, але з першого слова я закохався в письмо роману. Мене хвилювало кожне

речення, незвичний, але любий моєму серцю порядок слів у ньому. Згодом я дізнаюся, що називається це інверсією. Особливо ж вражала мою уяву максимальна вірогідність зображеного.

Дивовижним талантом володів письменник. А ще — безмірною любов'ю до людей, творців нового життя. Не одну ніч Давид Мотузка і Зінька снилися мені, як цілком реальні люди.

А до всього — оте вперше почуте слово «гони». Як воно мені подобалося! Чи своїм гортанним звучанням, чи якоюсь таємничістю. Гони! Як його не вимовляй, «о» ніби потроювалося в ньому. Ах, ці гони! Як шкода, що немає їх у нас на Поліссі. В моїй уяві вони асоціювалися з безкраїми степами.

До цього моя власна «творчість» обмежувалася поетичними виравами. Після «Бур'яну» почав писувати прозу. Списував зошит за зошитом, і ховав їх на споді тумбочки, яку мені десь дістала мати. Трохи пізніше одне з своїх писань я показав учителеві літератури. Воно починалося з діалогу:

«— От дожилися, так дожились...

— Еге ж...— підхоплювали інші».

Йшлося про початок колективізації, наведені слова належали класовим ворогам — куркулеві й підкуркульникам. Як розвивалися події далі і чи розвивалися вони взагалі — не пам'ятаю. Запам'яталося інше.

Учитель довго читав мого тоненького зошита, ніби це була «Війна і мир» Толстого. А коли запросив зайти до нього після уроків, я не дуже цьому й зрадив. Перше, що впало в око, коли переступив поріг домівки, це стіл, а на столі мій зошит, а на його зеленій обгортці — велика кругла пляма. Від склянки. Серце моє обірвалося...

Передчуття чогось недоброго не підвело мене. Запросивши сісти, учитель почав гортати мій зо-

шт, видно, відновлював у пам'яті зміст написаного, потім, ні слова не сказавши про суть, порадив спершу підростти, а тоді вже й писати. Від сорому я не знав, куди подітися. Моїм дитячим мріям було завдано нищівного удару. Сльози набігали на очі й мали от-от закапати. Але я знайшов у собі сили і витримав. Біль посплювався ще й від того, що удару було завдано людиною, яка не раз хвалила мене перед усім класом. «Ось він, — ідучи додому, повертався я думкою до свого кумира, — так не вчинив би. Підтримав би, заохотив, а може, щось і підказав би». Але де він? Як до нього дістатися?

Збігали літа. До писанини на деякий час охота відпала. І ось навчаюся я в Харкові, на робітфаці. Знову потягнулась рука до пера. А тут ще й з'явився новий роман Головка «Мати». Захоплення — не менше. Знав напам'ять початок першого і кінець останнього розділу. Ще й досі не вивітрилося:

«Розігнула спину і випросталась у високому житті молода й повногруда. Рукавом майнула по спітнілому чолі, серп у руці — блиснув на сонці гарячим блиском, та й погас у колоссі... А долоню другу наставила над очі від сонця й стояла так нерухома — очима в далечінь.

Мати».

Згодом з'явилося і друге видання роману, в якому вже ні першого розділу, ні попереднього закінчення. Замість високої поезії, якою починався твір, — надто звичайне: «Удовина хата — край села». Можна, звичайно, починати і так, але...

Намагаюсь зрозуміти, що примусило автора вдатися до такої «хірургії». Чому він це зробив? З власного бажання чи з принуки? З преси я знав, що на адресу роману були висловлені критичні зауваження. Знав і те, що до голосу критики треба прислухатися — щось там переробити, уточнити,

поглибити. Все це вкладалося в моє розуміння. Не розумів хоч убий одного: навіщо ж при цьому вилучати з твору поезію найвищої проби? Я був до краю обурений і критикою, і автором. І це обурення мені хотілося висловити передусім йому, своєму кумирові.

Іду на канікули. Через Київ. Затримуюсь на півдня в столиці. Розшукати адресу не складно. Для цього є довідкове бюро. Пішки, щоб не заблукати, дістаюсь на вулицю Леніна, 68. Піднімаюсь на четвертий поверх. Ліфта нема. Ось і квартира. За цими ось дверима він живе. Тут пише свої безсмертні твори. Рука потягнулась до кнопки. Щось за дверима грюкнуло. Вихором кидаюсь униз. Несміливість селяка ще дається взнаки. На першому поверсі отямлююсь — чого? Чому така реакція на гуркіт? Знову ж доведеться пішки на четвертий. Нічого, серце молоде, не страшно. Піднімаюсь удруге. Дзвоню. Двері довго не відчиняються. Нарешті брязнув замок, і на порозі — Він. Знав його за фотографіями. У піжамах. Прошу дозволу ввійти. У коридорі розгардіяш — ремонт. Ледь продираємось між риштаком і стіною. Веде на балкон. Сідаємо за столик, на якому газети, журнали. Видно, тут перебував і до мого приходу. Чисто і зелено. «Хто ви і з чим?» — запитує. Кажу, що головківець. «Хто-хто?» — зводить здивовано брови. «Головківець. За те, що дуже люблю ваші твори і сам трохи пишу, так називають мене товариші по літстудії». — «Он як. З чим же до мене?» — «З критикою. Не подобається мені друге видання роману «Мати». Так і випалив. Без будь-якої преамбули. Хіба що з людиною, яку обожнюєш, можна дозволити собі таку одвертість. І, зовсім не думаючи про те, як будуть сприйняті мої слова, я вилив Андрію Васильовичу своє невдоволення і розчару-

вання переробленим варіантом роману, а на підкріплення своїх слів — процитував напам'ять кілька абзаців з першого розділу першого видання. Другого видання для мене не існувало. Я висловлював подив і нерозуміння, куди поділися перший розділ і кінцівка останнього. Навіщо було викидати високу поезію, що так полюбилася і вже прописалася в читацькому серці? Не знаю, де вона бралася в мене, ця зухвалість, — широко відомому майстрові літератури наговорити стільки непрємних речей! А він слухав не перебиваючи і, по-моєму, більше дивувався, ніж сприймав мене по-серйозному. Проте, коли я скінчив, дуже спокійно пояснив, чим викликана нова редакція, як поглибилися тепер долі героїв і стали чіткішими стосунки між ними, ну а при переробці, мовляв, щось набувається, а щось втрачається.

Можливо, тому, що був схвилюваний розмовою, не пам'ятаю ні те, яке оповідання показував, ні думки Андрія Васильовича про нього. Але, прощаючись, він дозволив надсилати на його адресу все, що напишеться. Для шістнадцятилітнього юнака, який пробував свої сили в літературі, ці слова прозвучали як благословення.

Сталося ж так, що, коли я повернувся після канікул до Харкова, доля звела мене з Володимиром Сосюрою. За його порадою, несподівано для самого себе, я переключився на поезію. Зв'язок з Андрієм Головком обірвався.

Вдруге зустрів я Головка в редакції газети «Комуніст» у Ворошиловграді. Був березень 1942 року. Заглиблений у себе, ходив по коридору. Туди й назад. Туди й назад. Нічого не бачив перед собою. Не інакше, виношував щось для чергового номера. Підходити я не посмів. Не хотілося порушувати творчий процес.

Зате під час декади українського мистецтва й літератури в Москві 1951 року пощастило та й дуже: з чиеїсь ласки мене й Андрія Васильовича було влаштовано в готелі «Метрополь» в одному номері. Про кращого сусіда годі й мріяти. Чи тому, що він і надалі лишався моїм улюбленим письменником, мені імпонувало в ньому геть усе: і небагатослівність, і постійна зосередженість, і стриманість... І водночас легко було з ним — пайменшого напруження в стосунках. Мій ідеал письменника в особі Андрія Головка зливався з ідеалом людським.

Пізніше, коли я працював головним редактором журналу «Дніпро», мені доводилося мати справу з багатьма письменниками — старшими і молодими. Читаючи їхні рукописи, дійшов висновку, що не кожному авторові властиве почуття самоконтролю, вимогливості до слова, бажання переписати свій твір раз і вдруге, раніше ніж нести до редакції, покласти нарешті його до шухляди на якийсь час, щоб потім, охолонувши трохи, глянути на свій рукопис свіжим оком. Як правило, у більшості моїх побратимів по перу творчий процес здійснювався за принципом: поставив крапку — вхопив рукопис — бігом до редакції. Андрій Головка належав до того незначного числа письменників, які не поспішали з друком, дбали і про економність вислову, і про звучання фрази, і про граничну простоту. В цьому я переконався, коли Андрій Васильович запропонував редакції кіносценарій «Коли розлучаються двоє». Прочитав я його без передиху, ні разу не зупинившись, щоб підкреслити якесь менш вдале слово, незграбне речення чи фальшиву ситуацію. Справді-таки — редагувати не було чого.

Можливо, Олесь Гончар, крім усього іншого, мав на увазі й копітку роботу Головка над словом,

коли писав у статті «Чарівник слова» з нагоди його 60-річчя: «Де поставив крапку Коцюбинський, там починається Головка». Який Коцюбинський був стиліст і як багато працював над словом, відомо, мабуть, кожному, хто хоч трохи знається на літературі.

Останні роки Андрій Васильович жив переважно на дачі — в Кончі-Озерній. Бувало, прогулюючись по нашій єдиній вулиці, заглядав до мене. Перш за все сідали на лавочці й закурювали. Я знав: він кинув палити. В це твердо вірила хіба що одна людина — його дружина. От він, щоб її не розчарувати і не накликати на себе гніву, зникав врядигоди на чийсь садибі, подалі від її очей. До таких же хитрошів, між іншим, вдавався ще один мешканець нашого селища — Юрій Смолич. Цікаво було спостерігати, як поважні письменники, люди солідного віку, немовби школярі, ховалися з курінням від найближчих людей.

Не один рік жило в мені бажання перечитати «Бур'ян» — уже з позицій власного творчого досвіду. Страх, як хотілося це зробити, але не зважувався. Боявся розчаруватися. Враження дитинства — це одне. Яким же воно буде тепер, по отакій війні, коли стільки бачено й пережито? Все ж бажання перечитати було таке велике, що сумніви відступили.

Іду на місяць в Ірпінський будинок творчості і беру з собою роман. Почав читати у хвилини відпочинку — і не міг одірватися, таке все глибоке й справжнє. Читав уже й тоді, коли треба працювати. Який же я був щасливий! Хотілося якнайскоріше побачити автора і доземно йому вклонитися за продовжене щастя. Нагода така трапилася — й дуже скоро. Відразу після мого повернення з Ірпеня завітав Андрій Васильович до мене на перекур.

І розповів я йому про своє побоювання і про те, чим воно скінчилося. Слухав мене Андрій Васильович, як мені здалося, з цікавістю і задоволенням.

Тож, даруючи йому одне із своїх видань, я без найменшого перебільшення надписав: «Лауреатові моєї душі».

ТРИВОЖНИЙ, НИЖНИЙ

Познайомився я з Володимиром Миколайовичем Сосюрою сімнадцятирічним юнаком, у Харкові. Автор «Червоної зими» стояв у коридорі приміщення місцевої організації Спілки письменників і читав свіжий, нещодавно вивішений номер стіннівки. Там був уміщений і мій етюд «Як умирав червонець» — ліро-епічна розповідь про смерть одного з безіменних героїв громадянської війни.

Як же тьохнуло моє серце, коли, опинившись поруч, я побачив, що Володимир Миколайович читає мій твір.

Скромність і несміливість учорашнього селяка поступились перед непереборним бажанням познайомитися з видатним поетом.

— А що у вас є ще? — поцікавився Володимир Миколайович, коли я відрекомендувався.

— Кілька оповідань.

— Зберіть усе, що маєте, й приходьте до мене додому.

Він сказав це так, ніби перед ним стояв давній знайомий або родич, з яким оце випадково здивався. Спочатку я не повірив своєму щастю. Лише після того, як записав адресу, зрозумів, що познайомився не тільки з видатним поетом, а й з людиною великої душі.

Роздумувати, іти чи ні, не було чого. Після лекцій наступного ж дня я подзвонив поетові, а за якусь годину сидів уже в його кабінеті на канапі й читав одне з своїх оповіданнячок. По долівці сумирно повзав його малий синок, який нітрохи пам не заважав. Читав я швидко, не дбаючи про інтонацію чи виразність, закінчення речень ковтав. Володимир Миколайович ледь-ледь усміхався, часом зупиняв і просив прочитати те чи інше місце ще раз.

— Ви поет, а не прозаїк. У вас поетичне світосприймання. Ви пишете «береза в латках» — і я бачу цю березу зовсім в іншому світлі, ніж Єсенін. Або...— І він навів кілька порівнянь і метафор, які доводилося в ході читання повторювати.— Вам треба писати вірші.

Ця зустріч і визначила мій подальший літературний шлях.

Цього маленького поштовок було досить, щоб кожний задум, який виникав у голові, просився вже у рядок віршований. Просто дивно, як швидко я обернувся на поета, чи не швидше, либонь, ніж Карась у відомій опері перекинувся в турка. Повертаюсь якимось навесні до гуртожитку, на місто насунули сиві, аж чорні хмари, від яких одразу повечоріло. Одна за одною оперезали небо блискавки, після чого гримнуло так, що перехожі кинулися до під'їздів. Потому линуло як із цебра. Пришвидшую ходу. З дверей гуртожитку, бачу, з порожнім тазом вибігає дівчина. Ставить його під ринву... Вода хлюпоче, летиться, переливається...

Заходжу до кімнати. Хто з товаришів моїх читає, хто готується до завтрашніх лекцій. Нічого нікому не кажучи, беру зошита й олівець, сідаю за стіл, починаю писати. Писалося, пам'ятаю, легше, ніж прозою, рими виникали самі собою:

Перший грім розбурхав тишину.
Дівчина із глеком у руці
Вибігає з хати.

На тину
Цвірінчать веселі горобці.
Глек поставила під стріху.

З вишини
Падають краплини на поріг.
Дівчина припала до стіни,
Виглядає громовий набіг.
Глек наповнився, хлюпоче і шумить.
Завтра змне косу на зорі.
З повним глеком до дверей біжить.
Покидає дівчина поріг.

Вірш, звичайно, початківський. Назвав я його «Етюдом». Зафіксував, по суті, те, що побачив. Не зрозуміло тільки, чому тло у вірші виявилось сільським.

Очевидно, тому, що душа моя ще не розпрощалася з селом.

Третю зустріч з Володимиром Сосюрою ось як описує донецький поет Борис Радевич на сторінках журналу «Донбас». Він був присутній при ній, навчалися ми в одному інституті.

«Пригадую, як ми з Сашком, студенти Харківського педагогічного інституту іноземних мов, прийшли на зустріч з Володимиром Сосюрою, котрий завітав до нас на факультет. Перед тим, як виступати, поет запитав:

— А чи є у вас хлопці, що пишуть вірші?

— Звичайно, є,— відповіли із залу.

— То хай вони сідають за стіл разом зі мною.

— Незручно якось, Володимире Миколайовичу. Все-таки ви відомий поет...— заперечив хтось із представників деканату.

— Тоді я виступати не буду,— заявив поет і потягнувся до своєї, оспіваної в рядках поезії, фетрової шляпи...

Так Сашко Підсуха разом з іншими початківцями сів за стіл президії. І, може, якраз після того літературного вечора мій товариш відчув, що вже ніколи не розлучиться з поезією».

Наведений епізод свідчить про незвичайну людяність і невідрубний демократизм ніжної поетової натури.

З того часу і до весни 1940 року мені не доводилось зустрічатися з Сосюрою. Невдовзі він переїхав до нової столиці України — Києва, а я, по закінченні інституту, — в Донецьк. Приїхав туди не голіруч, а з «Літературним журналом», в якому був надрукований мій «Етюд». Не тільки Азовське, а й Чорне море було вже мені по коліна. Окрилений успіхом, просиджував, бувало, над віршами до пізньої ночі.

Якось перед вечором заскочив до мене товариш, викладач педагогічного інституту. Бігає по кімнаті і просить відгадати новину. Гублюся в здогадках, називаю одне, друге, третє... Нарешті він не витримує:

— Сосюра приїхав! Сьогодні у нас літературний вечір.

Не йшли, а летіли до інституту. Як можна було пропустити таку подію! На щастя наше, доповідач промову затагнув, і на виступ Сосюри ми встигли. В залі жодного вільного місця, проходи також забиті. Не без труднощів пробиваємось до перших рядів. Двоє студентів поступаються нам місцями, а самі вмощуються на підвіконні. Влаштувавшись, підводжу очі і... зустрічаюся з поглядом Володимира Миколайовича. Він киває у мій бік головою. Обертаюся — до кого б це? Знову зустрічаємось очима. Киває вдруге. Невже пам'ятає? У скроні аж кров ударила. Це ж він вітається! Не тільки впізнав, а й привітався прямо з президії.

Усі, хто хоч раз слухав Сосюру, пам'ятають його голос, інтонацію, манеру читання. Декламував завжди по пам'яті, не підвищуючи голосу. В залі западала тиша, пролетить муха — чути. Жоден виступ, на якому я був присутній як слухач, а згодом і як молодший побратим по перу, не минав без «Червоної зими». Тільки надавали йому слово, лунало звідусіль:

— «Червону зиму!» «Червону зиму!»

Багато хто з нас знав цю поему напам'ять, та хотілося почути її з уст самого поета, пережити разом з ним грізні події громадянської війни. І він читав — вдесяте, всоте...

Зима. На фронт, на фронт!.. А на пероні люди...
Біля вагонів ми співаєм «Чумака»...
І радість лоскотно бентежить наші груди...
Шикують злидні нас, юнак до юнака.

В одному місці зробив паузу. Всі подумали — збився. Тієї ж миті десятки голосів підказали наступний рядок. Такої популярності з числа письменників зазнав на Україні за свого життя хіба що один Остап Вишня.

Співець Жовтня і громадянської війни, виразник дум і почувань мільйонів людей, які безоглядно пішли за Леніним новим шляхом, Сосюра став одним з найвизначніших ліриків радянської доби. «Карокий поет» України оспівував багатство й красу почуттів радянської людини, йому були доступні найпотаємніші порухи людської душі. Про що б не писав поет: про бої за владу Рад, учасником яких був сам, про матір, що «зняла з дітей дукатики й хрести», чи про зорі й солодкий щем кохання — все це перейняте таким глибоким ліризмом, таке життєво правдиве, що відразу знаходило відгук у серцях читачів. Струни Сосюриної ліри

були настроєні на сприйняття революції й соціалістичної дійсності й починали бриніти від найлегшого дотику. Здавалося, він не писав своїх віршів, а вони готовими вихлюпувалися з серця — такі були щирі, людяні й правдиві. Він творив багато й натхненно, і його серце нагадувало собою криницю, якої не вичерпати... Всі ми захоплювалися його поезіями, запам'ятовували їх з першого читання.

Сила Сосюриної лірики — у глибокій сучасності, яка б'є з кожного його рядка — зі всіма її триумфами, боліннями, суперечностями. Сосюрині ніжність і тривожність не мають собі рівних. Варто лише почути ім'я Сосюри, і в пам'яті зринають рядки з поем і цілі вірші, які хтозна-коли полюбилися тобі і стали твоїми супутниками на все життя.

Виразити думи своїх сучасників — і відтворювати почуття, глибоко приховані в людській душі, здатність примусити твоє серце здригнутись і солодко защеміти від того, від чого воно ніколи не шеміло раніше,— основна риса Сосюриної лірики.

У Сосюри можуть заговорити, як живі, протоколи під пальцями друкарки, зітхати жито, русі коси комсомолитись, асфальт під шинами напружувати чорні м'язи, зоря чіпляти за обрій якорі тощо. До кінця свого життя поет зберіг свіжість світосприймання, тонку спостережливість і невимушений, природний плин віршованого слова. Часом здається, що Сосюра писав свої поезії легко, без будь-якої попередньої підготовки. Цілком можливо, що така емоційна людина, як Сосюра, настроювалася на тему відразу і в силу своєї поетичної натури — сильної уяви і вразливої вдачі — з «ходу» й виливала на папір те, що схвилювало її в той чи інший момент.

Щоправда, в останні роки було в Сосюри й чимало віршів прохідних. Вони писалися тоді, коли

редакції газет і журналів, знаючи, що вірші поетові даються легко, просили його написати до тієї чи іншої дати. При читанні періодики складалося враження, що Володимир Миколайович не відмовляє нікому.

...Після закінчення літературного вечора, коли студентство ринуло на вулицю, я рушив до столу президії. Володимир Миколайович ступив крок назустріч, привітався за руку, як із добрим знайомим.

— Радий вас бачити. Що тут робите?

— Працюю. Викладаю в індустріальному інституті.

— Пишете?

— Потроху.

— Вірші? Прозу?

— Вірші.

— Я зупинився в готелі. Завтра неділя, і зранку я вільний. Беріть вірші і приходьте.

Повторилося те, що колись у Харкові, з тією лише різницею, що тоді читав я, а нині — він сам, вірш за віршем. Прочитавши, показав очима на суміжну кімнату, де зупинився колега-поет, з яким виступав на вчорашньому вечорі.

— Не гірше, ніж у нього. Можу дати рекомендацію в Спілку.

Про вступ до Спілки я ще не думав. Готував тільки першу свою збілочку. Після того ми вийшли на вулицю. День був сонячний і не по-тутешньому тихий, безвітряний. Володимир Миколайович запропонував прогулятися донецьким Хрещатиком — тихою, без трамвайного гуркоту, вулицею Артема. Сосюру знали, на нього звертали увагу перехожі. Не раз услід долинали: «Сосюра...» Було приємно з ним ходити і ще приємніше слухати вірші, які він упівголоса читав мені під час прогулянки. Порівнявшись із одним будинком, почав роз-

повідати, як у ньому познайомився колись із майбутньою своєю дружиною, як у синяві її очей — пила вона саме воду в коридорі, а він проходив мимо — втопився з першого погляду.

Так наблизилися до магазину «Взуття», біля якого вилаштувалася чималенька черга. Був сороковий рік, і з взуттям траплялися ще перебої. Поминувши чергу, Володимир Миколайович раптом зупинився.

— Вам черевики потрібні?

— Ні. А що?

— Маю право купити без черги. Як орденосець.

Хоч гроші при мені були, але люб'язною пропозицією я не скористався. Чи міг допустити, щоб неперевершений лірик України доводив продавщиці своє право на купівлю поза чергою... Але ота готовність його зробити людині добро глибоко схвилювала мене. Ще раз подумалося: який же він людяний і демократичний! Невже всі письменники такі?

Ні, не всі. В цьому я переконався вже після війни, коли сам опинився у письменницькому середовищі. Є серед нас різні, як і серед решти людства. За сорок років, прожитих у літературі, мав змогу переконатися: великою людяністю і добротою відзначаються, як правило, лише ті письменники, яким не бракує таланту. В. Сосюрі — не бракувало.

«МУЖАЙТЕСЬ, ПОЕТЕ!»

Він нездужав уже котрий день. Трагедія наближалася до розв'язки. Про це знали всі, хто був коло нього, але говорити не зважувались, ніби сподівалися ще на якесь диво.

Я не міг не попроситися. Доля, спасибі їй, подарувала мені не одну зустріч, не одну годину спілкування з цією людиною, видатним майстром красивого письменства, і кожна з них відкривала якусь нову грань його життєлюбної вдачі. І ось я їду до нього, поспішаю в Голосіїв, на ту саму вулицю, яку згодом буде названо його ім'ям.

По дорозі придумую — для нього — мету відвідин. А що, коли, приміром, ось так: збираюся, мовляв, їхати на батьківщину Олександра Довженка (такий намір у мене був) і як же, мовляв, я переступлю поріг музею без його, Максима Рильського, книжки? Були вони колись великі друзі, то чому б не передати книжку в музей свого товариша? Здається, логічно.

Заходжу на садибу. Богдан, молодший син Рильського, супроводжує мене від хвіртки до будинку, просить не затримуватись, оскільки батько почувається погано. Зробилося прикро. Ну, чого б не провідати було трохи раніше, коли він іще, кажуть, дозволяв собі пожартувати? Тим часом цей настрій швидко розвіявся. Максима Тадейовича, на моє щастя, я застав не в ліжку. Він сидів у вітальні перед телевізором, дивився якусь передачу. Якби не Богданові слова: «Батьку, до тебе», я б його і не запримітив. Спинка м'якого крісла цілком заховала його, змаленого і висхлого. Серце болісно стиснулося: за короткий час отак зміниться! Приставив стільця, сів поруч.

Про що говорити? З чого почати розмову? Питати, як почувається? Видно й так. Одрразу повести розмову про Сосницю? Максим Тадейович виручив, почав першим. Подякував за лист, який я надіслав йому напередодні. Тоді ще ніхто не думав про смертельну небезпеку, яка нависла над ним, і лист, пам'ятаю, був сповнений райдужних сподівань. По-

тім, зібравшись із духом, я заговорив про поїздку до Сосниці. Максим Тадейович встав, підійшов до книжкової шафи. Взяв звідти останню свою збірку «Зимові записи» і надписав: «Музеєві Олександра Довженка в Сосниці — з глибоким уклоном пам'яті великого митця. М. Рильський. 10 червня 1964». Затим, сидячи в кріслі, повернувся в мій бік, дав книжку і поцілував у щоку. Конвульсійно забилася думка: «Все. Кінець. Треба йти. Сам попросився. Більше ніколи його не побачу».

Чолом торкнувшись його плеча, я пішов до дверей. Ішов і нічого не бачив перед собою. Сів на лавочці в садку, щоб заспокоїтись. Одна за одною напливали згадки.

Влітку 1940 року їхав я з Донецька до матері в село. В першу свою відпустку. Дорога моя лежала через Київ. А їхати через Київ і не навідатись до Спілки письменників? Цього не могло бути. Пописуючи й потроху друкуючись у різних періодичних виданнях, головним чином обласних, я, грішним ділом, почав уже мріяти про вихід на сторінки журналів столичних. На цю думку навернув мене Володимир Сосюра, з яким я був знайомий ще по Харкову і який недавно приїздив у Донбас із літературними виступами. Чогось мені здавалось, що шлях до журналів треба прокладати через Спілку.

Першим, кого я там побачив, був Рильський. Моложавий, уже напівсивий, він стояв біля столу й розмовляв із секретаркою. В обличчя я його ще не знав, а тому й гадки не мав, що це він. Діждавшись, коли вони скінчать розмову, я запитав секретарку, чи нікого з поетів немає часом у Спілці. «А навіщо вони вам?» — запитала секретарка. «Хочу показати свої вірші». — «Є, — відповів замість неї Максим Тадейович. — Показуйте. Я Рильський».

З творчістю Рильського я був добре обізнаний. Його світлою лірикою захоплювався ще студентом. Чарували мене в ній простота вислову, конденсація і крилатість думки: «Вміє розставатись той, хто вмів любити», «І чнешь чуже весілля я зустріну, як своє», «Ластівки літають, бо літається» та інші.

Взявши в мене аркуші, Рильський почав читати. Прочитав один, другий і так, не зупиняючись, до кінця. А потім давай розпитувати, хто я, що і де. Відповідь, видно, задовольнила його. Не повертаючи рукопису, сказав буквально таке: «Вірші я передам до журналу зі своєю рекомендацією». І, потиснувши руку, додав: «Мужайтесь, поете!» Не «бувайте здорові» або «до побачення». Не «щастя вам» або «зичу успіхів», а саме «мужайтесь!» — єдине, що незабаром потрібно буде кожному, де б хто не опинився — на фронті чи в тилу. Ніби знав, що не мине й року, як почнеться Велика Вітчизняна війна. Збіг, звичайно, випадковий, але знаменний.

Вірші не були надруковані. Причини не знаю. З'ясувати не брався, бо далеко. Планував наступного літа привезти до Києва цілу книжку. Але почалася війна...

В яких тільки бувальцях не доводилося мені потім бути, завжди зігрівали й надихали мене оті два слова, сказані, безумовно, з великим перебільшенням. Ще далеко, ой як далеко було мені до того, щоб називатися поетом. І все ж... і все ж ці слова приходили на пам'ять — і тоді, коли, вкрай виснажені, відступали донецькими степами до тихого ще Дону, і тоді, коли в складі 8-ї саперної армії готували на Кубані лінію оборони, і на фронтних рубежах останніх років війни, коли то автоматником; то літературним працівником дивізійної газети з

безперервними боями йшов з піхотою через Україну, Молдавію, Румунію, Угорщину і частину Австрії, де й зустрів День Перемоги. Ці слова стали ніби заклинанням, панацеєю від різних несподіванок, яких на фронті більше, ніж треба, своєюрідною перепусткою в завтрашній день, до якого за тих умов дожити було майже неможливо. І все ж... і все ж кожний завтрашній день я зустрічав живим і неушкодженим. До воєнних реальностей вони, звичайно, не мали ніякого відношення і все ж... нагадували мені про чарівний світ поезії, вселяли надію, що війна ось кінчиться і, може ж, вдасться колись і мені сказати своє слово в літературі. Як же багато важили для мене на війні ті два слова! Ні, не треба боятися подібних перебільшень!

Минуть роки. Солдати повернуться до своїх домівок. По всій країні, замість гуркоту канонад, лунатиме гомін відбудовчий. Приймуть мене до Спільки письменників, і житиму я в Києві. До Рильського ставитимусь, як до літературного метра — з любов'ю і повагою. Що більше я стикався з ним, то глибше пізнавав його як людину. Найвищої похвали, наприклад, заслуговує його ставлення до своїх колег, об'єктивність в оцінці їхніх заслуг.

Негласна або й гласна «пошесть» — валити з п'єдесталів своїх попередників — властива майже кожному молодому поколінню. Не обминула вона й нас, пропахлих порохом. То один, то другий моїтвся в поетичне крісло як не Тичини, так Рильського. Були серед них віком такі, як я, і трохи старші. З боку виглядало це смішно: крім власної амбіції, треба ж було мати ще й талант Тичини або Рильського. Про це чомусь не думалося — аби лиш кинути тінь, посяяти сумнів щодо художніх якостей якогось нового твору видатних поетів.

Якось у вузькому товариському колі, де був і я, Рильського спитали, як він дивиться на вірші Тичини. Той, хто запитав, мав лише одну чи дві збірки, був ще пущьвірінком у літературі. Як же приємно було почути з вуст Рильського, що Тичина — поет геніальний. Не часто трапляється, щоб поет сказав щось подібне про іншого поета, свого сучасника.

Коли я став працювати в журналі «Дніпро», ми й зовсім зблизилися. Ось переді мною лежать записки з того чи іншого приводу, адресовані мені як головному редакторові. В одному випадку Рильський рекомендує надрукувати в журналі молодого поета, який подає надії, в другому — повідомляє, що такий-то молодий прозаїк закінчує повість про комсомольське підпілля, в третьому — дякує мені за вірш-присвяту тощо. Ось лист, який передає його ставлення до критики:

«Дорогий Олександрє Миколайовичу!

Вчора, розмовляючи з Вами, я забув подякувати за статтю Миколи Павлюка про мою роботу над «Паном Тадеушем», надрукованому в 11-му номері «Дніпра». Не знаю, хто такий Павлюк (хоч, може, і стрічався з ним), але з статті видно, що він добре знає Міцкевича і розуміє, що таке художній переклад. Отже, якщо доведеться мені ще раз готувати «Тадеуша» до друку, то я використаю за уваження т. Павлюка. Ваш М. Рильський.

11.XI 1956».

Хіба така дружелюбність до особи критика — не приклад для всіх нас?

Відкривши в журналі рубрику «Письменники про свою роботу», ми сподівалися, що Рильський виступить у ній одним з перших. Він не відмовився, навпаки — охоче погодився поділитися з літера-

турною молоддю своїм творчим досвідом. Але статті довго не подавав. Ми знали, зайнятий він страшенно — і в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії, де був директором, і в редакції журналу «Народна творчість та етнографія», де був редактором, і поїздками в різні міста республіки на захист кандидатських і докторських дисертацій, де виступав як опонент... А ще ж потрібно було урвати часу й на власну творчість. Тож нагадувати про статтю язик не повертався. А вона ж була вкрай потрібна. І ось підвернувся випадок.

Іду якимсь краєм тротуару по вулиці Леніна. Назустріч одна за одною мчать машини, і одна серед них — чорний ЗІМ. Бачу, на передньому сидінні поруч з водієм не хтось, а сам Максим Тадейович. Незчувся, як опинився на бруківці. Піднявши руку, загородив машині дорогу. Пронизливо заскрипіли гальма. Не встиг водій виляятись, як я уже відчиняв дверцята:

— Максиме Тадейовичу, коли ж буде стаття?

— Якщо вже редактор під колеса машини кидається — буде! — сказав з усмішкою.

За кілька днів стаття була в редакції. Вона сподобалася не тільки нам. Після виходу журналу в світ її передрукував «Новый мир».

Приємною несподіванкою для мене була передмова Рильського до моєї книжки «Поезії», що вийшла 1956 року. Особливо зворушило мене передостаннє речення: «Я написав цю замітку не тільки тому, що мені це запропонувало видавництво, а й з внутрішньої потреби».

Цю прихильність до себе, яку я відчував не лише в статтях — не раз і не два він запрошував мене в Голосіїв, — інколи я використовував для загального добра. Скажімо, таке: журнал «Дніпро» друкував знамениту кіноповість О. Довженка «Поєма

про морє». Коли з друкарні надійшла верстка, Довженка вже не було. Не переплив свого натхненного моря чарівник-художник. З'являється думка: а що, коли попросити Рильського прочитати лебедину пісню свого товариша? Річ масштабна, новаторська, не може не сподобатись. А якщо так, то він перший і відгукнеться про неї. Так воно й сталося. Про «Поєму про морє» Максим Тадейович написав чудову статтю, яку опублікував у газеті «Радянська Україна».

1960 року я закінчив роботу над віршованим романом «Поліська трилогія». Неважко зрозуміти, як я почувався, коли поставив крапку. Роман забрав у мене шість років. Шість років без відпочинку! Писав же головним чином під час відпусток, коли подалі був від редакційних справ. Щиро кажучи, хотілося піти навприсядки...

Кожна частина роману виходила окремо в різних видавництвах. Тепер же я мав намір видати їх разом однією книжкою. Поніс рукопис до видавництва. А там сказали: «Тут не склад...»

Сплигло на думку «Мужайтесь, поете!». Хоч надворі стояв мир, а мужатися потрібно було. Звідки така бездушність? Згадався виступ одного критика. Основна думка зводилася до того, що нині на часі поеми філософські, поеми-роздуми. Яким же треба бути безвідповідальним, щоб один жанр протиставити іншому! Невже видавництво взяло ту пісенітницю на озброєння?

Нічого не лишалося, як віддати в палітурну всі три частини, переплести як єдине ціле і в такому вигляді подарувати найближчим людям. Так я й зробив. На жаль, не зберегла пам'ять напису на примірнику, подарованому Рильському. У відповідь він надіслав свою збірку «Труди і дні» з таким автографом:

Я Олександрові Підсусі,
Поету й автовидавцю,
Не піддаватись раджу скрусі
І шлю від серця книжку цю.
Я урочисто обіцяю:
Поему Вашу прочитаю
Не вроздріб нині, а підряд —
І воювати буду рад,
В лоби стріляючи критичні
За твори добрі, хоч епічні
(В цім слові осуду нема).
Хай сяє сонце, згине тьма!

Я відповів. Також віршем, копії якого у мене не лишилося. І ось довідаюсь, що в архіві М. Т. Рильського зберігся лист-відповідь. Ось він:

«Дорогий Максиме Тадейовичу!

Читав Ваш напис — де й подівся смуток.
Мій твір, можливо, не якийсь набуток,
Але ідеться тут не так про твір,
Як про дурний і непотрібний спір,
Який я чув. А саме: ми віднині
Писать поеми-роздуми повинні.
Мовляв, поеми віджили епічні,
Отак «світило» мовило критичне.
Дай тільки роздуми! А де ж подіну
Написане? Невже таки в корзину?
За що ж бо ересь (Ось у чому річ!)
Всі видавці готові могорич
Йому поставить.

Тільки в них і мови,
Що досить віршів, що вони збиткові,
А вже роман віршований, поема —
То це для них цілісінька проблема.
І як докупити всі незгоди скласти,
Йй-богу, можна духом підупасти.
Та слово Ваше — це найкращі ліки.
Видужую.

Спасибі Вам велике!

І хай не зовсім ще минула скруха,
Та легше вже.

З любов'ю. Ваш Підсуха».

Згадую цей випадок лише для того, щоб внести ясність у те, що малося на оці в одному й другому віршованому посланні. Непорозуміння між автором трилогії і видавцями тривало недовго. Через рік роман було видано, з того часу він перевидавався — і не раз — в зібраннях моїх творів.

Максим Тадейович збирався-таки написати статтю про «Поліську трилогію», про що він сказав мені якось при зустрічі. Про це, до речі, свідчить і напис на присланій мені збірці «Зграя веселиків»: «А стаття пишеться». Чорним по білому. Де чернетка написаного — невідомо. А може, писалося ще тільки в голові?

Зі смертю Рильського ми обідніли — і дуже. Коли до Кончі-Озерної докотилося, що він помер, Микола Бажан, пам'ятаю, сказав: «Тепер куди пальцем не ткни, скрізь дірка: і в поезії, і в перекладацтві, і в літературознавстві, і в інституті, і в журналі, і ще багато-багато де». Справедливі слова, без найменшого перебільшення. А мені, тільки заходить мова про Максима Тадейовича, згадується сказане ним ще до війни. Тисячу разів мав рацію поет. Скрізь і всюди, всім до одного, в годину війни і в годину миру треба мужатися. У всі часи, у всі епохи. Життя є життя.

ЛЮДИНОЛЮБ

Загальноновизнано: найталановитішим майстром сміху в українській радянській літературі був Остап Вишня.

Коли я працював у редакції журналу «Дніпро», ми часто зверталися до нього з проханням написати гумореску або статтю на ту чи іншу тему. Іно-

ді давали матеріал, факти. І кожного разу, звертаючись до нього, відчували незручність, бо досить-таки часто турбували його. Що не кажіть, був уже він віку похилого і до всього ще переобтяжений роботою в журналі «Перець». Але на прохання наше Павло Михайлович незмінно відповідав:

— А на коли?

Одразу відлягало від серця, де й дівалась незручність.

— На коли зможете, Павле Михайловичу.

За п'ять-сім днів Остап Вишня надсилав до редакції гумореску чи статтю або повідомляв по телефону:

— Написав. Будете в нашому районі — загляньте.

Не пам'ятаю випадку, коли б Остап Вишня не дотримав слова, не виконав обіцянки. Так були написані ним статті про творчість молодих на той час сатириків і гумористів Дмитра Білоуса і Павла Ключини. Той, хто прочитає їх, переконається, з якою любов'ю ставився Павло Михайлович до молоді зміни, як радів талановитому сатиричному віршеві чи гуморесці молодших побратимів по перу. Ця любов просвічувалася з кожного рядка статті й заохочувала, спонукала їх до подальшої роботи над собою.

За порівняно короткий час Павло Михайлович, окрім цих матеріалів, написав для нашого журналу гуморески «Сом», «Щука», фейлетон «Як воно буває» («Як же вам не сором?»), а також статтю «Отак і пишу». На історії написання цієї статті хотілося б зупинитися докладніше.

Напередодні 1954 року в редакції було заплановано відкрити нову рубрику: «Письменники про свою роботу». Малося на увазі опублікувати на допомогу початківцям серію статей видатних

майстрів літератури, в яких би вони розповіли про свій творчий досвід. З таким проханням ми звернулися до П. Тичини, М. Рильського, Остапа Вишні, Ю. Смолича та інших. Нелегко було організувати подібний матеріал, письменники неохоче відгукувались на наше замовлення. Це й зрозуміло. Психологія творчості — річ складна. Нелегко художній твір написати, а розповісти, як він писався, — ще важче. Враховуючи цю обставину, волю замовляти ці матеріали самі і не по телефону.

Так якогось дня я з'явився перед ясні очі Павла Михайловича в його затишному робочому кабінеті. Славетний гуморист вислухав мене уважно, схвалив наш намір і якось непомітно перевів розмову на інше. По виразу обличчя видно було: не лежала душа до такої статті. Все ж під кінець розмови делікатно нагадую про мету мого приходу.

— А на коли? — вже з іскорками в очах запитав Павло Михайлович.

Строку я не обмежував. Важлива була згода. Буквально за кілька днів Остап Вишня зателефонував до редакції:

— Виконав. Надсилаю.

Не знав, як і дякувати. Сприймав ці слова як власну творчу перемогу.

Проте радість моя виявилася передчасною. Видно, не зрозумів мене Павло Михайлович. Матеріал не відповідав поставленій меті. Не було в ньому й краплі творчого досвіду, на який ми так сподівалися. Мало того, що одержали не те, що хотілося, а ще й опинилися в незручному становищі — перед необхідністю написану на замовлення статтю відхилити...

У таких випадках розмову з автором доводилося вести мені, як головному редакторові. Не так просто було зважитися на окремі, бодай і незначні,

зауваження на адресу визнаного майстра, твори якого вивчалися нами у вищих навчальних закладах і над головою якого сяяв уже ореол святості. А тут розмова мала вестись не про окремі зауваження, а про те, що статтю слід написати наново. Як сприйме він мої слова? Чи захоче писати вдруге про те, про що йому писати ніяк не хочеться? Та чи й з руки було мені, молодому тоді ще редактору, давати поради Остапу Вишні? Однак, будь що буде, а висловлю йому все, що думаю про написане, з яких причин, чому воно, на мій погляд, не вийшло і на чому слід зосередити увагу, щоб вийшло... Залезно від обставин і настрою письменника мав намір поговорити і про план статті. Так міркував перед тим, як домовлятися з Остапом Вишнею про зустріч.

І ось я стою на майданчику четвертого поверху в будинку № 6 по вулиці Червоноармійській і натискаю на кнопку електричного дзвінка. Двері відчиняє сам господар. Ласкава усмішка, м'який погляд сірих із зеленим полиском очей надають мені сміливості. Віриться, така людина зрозуміє тебе з півслова.

Так воно й сталося.

Стаття була написана наново.

Не раз після того я був першим читачем його нових фейлетонів чи гуморесок, або, як він любив називати їх, усмішок. Між нами встановилися добрий творчий контакт і повне взаєморозуміння. З багаторічного мого спілкування з Вишнею, Тичиною, Довженком, Рильським, Сосюрою я зробив для себе важливий висновок: що талановитіший автор, то легше порозумітися з ним редактору.

Якось зустрічаю Павла Михайловича на вулиці.

— Завітайте коли-небудь. У мене щось є для вас.

Перше, про що подумалося,— це нова гумореска. Аби не перехопила інша редакція, негайно ж навідуюсь. Розмова точиться понад годину. Про літературу, її покликання. Про чесність письменника. Пізніше, вже після смерті Остапа Вишні, ми прочитаємо уривки з його щоденника «Думи мої, думи мої» (надруковані теж, до речі, на сторінках журналу «Дніпро»), де будуть щодо цього такі прекрасні слова: «Коли входиш в літературу, чисть черевики! Не забувай, що там був Пушкін, був Гоголь, був Шевченко! Обітри черевики!»

Того дня Павло Михайлович багато розпитував про творчу молодь, про нові імена, які відкриває журнал. Потім розмова зайшла про першого чукотського письменника Юрія Ритхеу, тодішнього студента Ленінградського університету. Павло Михайлович звідкись довідався про нього і радив зв'язатися з ним і щось із його творів надрукувати.

Повертався я від Павла Михайловича зі щойно виданим однотомником його творів. Це й було оте «щось». Вдома розгортаю і на титульній сторінці читаю:

«Дорогому О. М. Підсусі з любов'ю.

У цьому «томі» єсть, Олександрє Миколайовичу, «талановиті» твори, яких би не було на світі, як би не Ви, спасибі Вам!

Остап Вишня

9.XII 54 р.

Київ».

На відміну від деяких авторів молодшого покоління, позбавлених почуття самоконтролю й можливості до своїх писань, що під час роботи над рукописом призводило аж до загострення стосунків між ними і працівниками редакції, один з найвидатніших письменників, батько українського ра-

дянського гумору, ось так оцінює скромну редакторську працю, не припускаючи й гадки, що така оцінка може принизити його, Остапа Вишню, як письменника. Істинно великої душі людина і великий письменник!

СПОВНЕНИЙ ГОТОВНОСТІ

Особистість Петра Йосиповича Панча як письменника і людини викликала в мене щирю повагу і приязнь ще задовго до нашого знайомства. Як письменника — це зрозуміло, адже на той час із творчістю його я був більш-менш обізнаний. Поважати ж людину, не знаючи її особисто, — справа складніша. Однак до цього спричинився один випадок.

Було мені шістнадцять років. Навчався я тоді на робітфаци при Харківському педагогічному інституті іноземних мов і вже пописував прозові етюди та оповіданнячка, що більше скидалися на вірші в прозі. Хтось із інститутських літгуртківців, до яких належав і я, похизувався був, що зустрічався з Петром Панчем, про що домовився з ним по телефону, показував йому свої літературні починання. Не пам'ятаю вже, що керувало мною, коли я заходився розшукувати номер домашнього телефону письменника: чи бажання перевірити (щось не вірилося, щоб зовсім ще зелений початківець вдався до такого зухвальства), чи, можливо, під настрій заманулося спробувати щастя й собі. Так якогось дня зателефонував я до Панча. Чомусь, пригадую, розгубився, коли почув у трубці чоловічий голос. Все ж виду не подав і відрекомендувався. Петро Йосипович уважно вислухав мене, призначив день

і годину, коли я мав прийти до нього зі своїми етюдами.

Але я не прийшов.

Ні тоді, ні після.

Не прийшов тому, що улюбленим моїм письменником був Головка. Зустріч з іншим письменником, як мені здавалося, була б зрадою мого кумира.

Але те, що Петро Йосипович виявив готовність прийняти невідомого хлопця, який щось там пише, сказало моему серцю багато.

Але чи міг я тоді подумати, що мине якийсь час і мені випаде редагувати його роман «Гомоніла Україна» (другу частину) — коли працюватиму в редакції журналу «Дніпро»? Більше того — понад двадцять років я мешкатиму з ним в одному будинку, на одному поверсі, і кабінети наші розділятиме не така вже й капітальна стіна — коли вночі не спалося і я сідав до столу, нічну тишу порушував тільки шерхіт пера і вряди-годи — глухуватий кашель сусіда.

Приступав я, памятаю, до роботи в редакції з великим «скрипом». Хотілося не редагувати, а писати самому. Саме заради цього я залишив викладацьку роботу в Київському педагогічному інституті. Війна трохи затримала моє становлення як письменника, і треба було надолужувати. А тут — редакторство...

Проте як я нині завдячую долі за те призначення! Адже я опинився в центрі літературного процесу, мав щастя спілкуватися з корифеями українського красного письменства, яких ми сьогодні згадуємо з такою любов'ю і пієтетом. Серед них був і Петро Панч, з яким деякий час до того мені довелося працювати в партійному бюро письменницької організації. Отже, бачив його часто і в різних ситуаціях.

Що більше я пізнавав його, то дужче захоплювався його пунктуальністю, обов'язковістю, кришталевою душевною чистотою. Здавалося, він був зітканий з самих чеснот. Як не силкуюся пригадати бодай один випадок, де він повівся б не так, як годилося, або хоча б якусь маленьку ваду його вдачі, нічого подібного виколупати з пам'яті не вдається. Натомість — в уяві ще виразніше викреслюється його чесна і чиста душа, рідкісне сумління і подиву гідна сумлінність, солдатська готовність до виконання обов'язку. Таким він був, де б і на якій посаді не працював — чи очолював оргкомітет Спілки письменників у Львові, чи в Харкові керував обласною письменницькою організацією, чи секретарював у Спільці письменників України.

Не пам'ятаю, чи були в Петра Панча недруги. Скоріш за все їх не було, про що свідчать результати таємного голосування на виборах керівних органів Спілки. Членом Президії він обирався, по-моєму, завжди одностайно і на всіх з'їздах з моменту заснування Спілки письменників. Відсутність недругів, однак, не означає, що можна прожити життя без прикрощів. Їх здатний завдати тобі твій же побратим по перу. Так, наприклад, одному літераторові, який надто болісно переживав успіхи своїх ближніх, чомусь дуже не хотілося, щоб роман «Гомоніла Україна» вийшов окремим виданням до знаменної дати — 300-річчя возз'єднання України з Росією. Видання таке готувалося і незабаром мало з'явитися на полицях книгарень: коректори дочитували останні сторінки верстки. У письменницькій книгарні «Сяйво» цей ревливий літератор закупив усі наявні там примірники журналу «Дніпро», де було надруковано закінчення роману «Гомоніла Україна», і з відповідним коментарем пропонував його деяким службовим особам, сподіваючись створити

думку, що роман потребує ще серйозної доробки. Справа дійшла до офіційного обговорення твору в Спілці письменників на секції прози. Обговорення було бурхливе. Літературна громадськість високо оцінила роман, і з недоброї затиї нічого не вийшло. Автор же у тій двозначній ситуації виявив максимум спокою і витримки, про що між іншим свідчить його автограф на подарованому мені примірнику:

«Дорогому Олександру Мик. Підсусі.
Може, й правда, що за одного битого
двох небитих дають, і то...
На добру пам'ять!

П. Панч».

Тоді ж уперше по-справжньому я пошкодував, що людство за всю свою довгу історію не спромоглося винайти таких локаторів, які могли б сигналізувати про людську підлість і всілякого роду неприємності, що, буває, ні сіло ні впало навалюються на людей чесних і талановитих.

Стосунки наші з Петром Йосиповичем стали після цього ще дружніші. То разом з Остапом Вишнею і грузинським прозаїком К. Гамсахурдіа, який перебував тоді в Києві, ми зустрічали в нього Новий рік, то він запрошував до себе і знайомив з новими своїми творами або записами із щоденника.

Не куривши вже багато років, він не став ненависником курців. Коли розмова затягувалась, із шухляди виймав попільничку.

— Закурить, щоб вуха не попухли. Та й я димку понюхаю.

Прожив Петро Йосипович багато. Багато бачив і знав. Радощі й прикрощі переживав спокійно, по-філософському. До людей, яких спіткало горе, виявляв граничну чуйність і делікатність. Це, зокрема, я відчув на собі після смерті моєї дружини.

Опинилися ми з ним ранньої весни 1978 року в

одній лікарні. Лежали в різних відділеннях і на різних поверхах. Першого ж дня, коли мені дозволили вставати, я піднявся в палату до Петра Йосиповича. Лежав він біля вікна, сивочолий і світлий, кошовий Калнишевський, та й годі! Навпроти попід стіною — симпатичний дідок віком ще старший за нашого Калнишевського. Петро Йосипович останні роки недочував, часом просив повторити сказане. Але почуття гумору не втрачав ні за яких обставин. Тож, запросивши сісти, зразу ж і пожартував:

— Говоріть голосніше, все одно він не почує. Перемовившись кількома словами про здоров'я, літературні новини, він раптом перевів розмову на лікарку — умовно назовемо її Галиною Іванівною — і спитав, чи я, бува, не знаю її. Лікарки такої я не знав, і Петро Йосипович не приховав подиву:

— Вона ж на тому поверсі, що й ви. Її не можна не запримітити. Як же це ви?

— Можливо, й на тому, але, мабуть, в іншому відділенні,— пояснив я. Так воно насправді й було. Ніби вибачаючись за несправедливий докір, він почав розповідати про Галину Іванівну — яка це, мовляв, гарна і сердечна жінка. Виявляється, минулого року вона рятувала його від запалення легенів. Слова найвищої похвали були сказані на її адресу, а під кінець — прохання будь-що розшукати і вклонитися їй від його імені.

Відтоді життя моє в лікарні повеселішало. Не так просто було розшукати Галину Іванівну. То вона відчергувала ніч і не працювала, то на цілу годину затягувалась «п'ятихвилинка», то вона обходила палати. Як же засвітилися її очі, коли я, розшукавши її нарешті, назвав його ім'я. Смак старого не схибив: вона й справді була гарненька.

Мені стало приємно, що вони симпатизували одне одному, я навіть почав запідозрювати, що Петро Йосипович закохався в неї, мов хлопчисько, і дуже цьому зрадів. Пригадалася недавня розповідь, тут же в лікарні, однієї медсестриці про свого батька: «Коли померла мати, забрали, каже, ми його до себе в Київ, чого йому там самому нудитись? Хай, мовляв, гуляє з онуком, дихає свіжим повітрям. Згодом помітила, що синок мій більше дихає у молочному магазині, ніж надворі. Закохався, виявляється, мій батечко в продавщицю, стане ото в кутку, щоб нікому не заважати, і дивиться на неї не надивиться».

Що ж, буває й таке. Всяка жива душа прагне краси, високих почуттів, чому ж повинна цуратися їх душа живого класика? Низенькі поклони милій Галині Іванівні від славетного мого сусіда я передавав, поки й виписався з лікарні. В тому, що він закохався, в мене не було ніякого сумніву.

Коли Петра Йосиповича не стало, якимось зібралися ми, його рідні і найближчі друзі, в товариському колі, й кожен із присутніх згадував якийсь епізод, пов'язаний з тим чи іншим періодом життя письменника. Мені чомусь захотілося розповісти про його останню ліричну історію. Не встиг я закінчити розповідь, як його дочка Ольга Петрівна несподівано вигукнула:

— Тож батько хотів вас із нею звести. От, казав, була б гарна пара!

ПАРЛАМЕНТЕР ДОБРА

Його серце було сповнене мудрого людського за-тишку. Можливо, цю рису вдачі ліпила навколишня атмосфера, серед якої жив і творив Юрій Корні-

йович Смолич упродовж останніх двадцяти років: з усіх боків його оточували книги, що своїми корінцями, де б він не сидів, були обернені до свого господаря; до кабінету майже впритул простягали своє кремезне віття дуби, що росли під самим балконом. Балкон же виходив на придніпровські луки, що простіралися від садиби Смолича до рукава Дніпра — Козинки. Первісна тиша впереміш із пташиним щебетом вливалася в душу письменника й лишала в ній свій благодотворний відбиток. Так я пояснюю собі той мудрий душевний затишок — перше, що впадало в очі при кожній зустрічі з Юрієм Смоличем під час нашого багаторічного знайомства і кількарічної спільної праці в товаристві «Україна».

Товариство «Україна»...

Були в Юрія Смолича два зацікавлення. Це, насамперед, література з його улюбленим девізом «ні дня без рядка», якого він суворо дотримувався, і друга — діяльна участь у налагодженні культурних зв'язків з українцями за кордоном, спочатку на посаді голови правління товариства «Україна», а пізніше — його президента. Немало сил і часу віддав Юрій Смолич цій благородній справі. Він же був одним із ініціаторів заснування товариства.

У перші роки діяльності товариства я був далекий від нього, мої інтереси оберталися навколо справ редакційних і творчих. Був я далекий від товариства й тоді, коли повернувся з поїздки по Канаді, Англії і Франції, де, як стипендіат ЮНЕСКО, перебував протягом шести місяців. Проте відразу після того, як я повернувся, Юрій Корнійович запросив мене до себе.

Сиділи в садку за столиком. Був червень. Нестерпно палило сонце, від якого ніде було сховатися. Ні ставок, що синів поблизу, ні розлогі дубові

крони, в затінку яких ми прилаштувалися, не давали бажаної прохолоди. Та про неї не дуже й думалося. Я був переповнений враженнями від подорожі й в особі Юрія Корнійовича мав неперевершеного слухача.

Справді-таки, мало хто умів так слухати, як він. У цьому випадку він набирав, як мовиться, в рот води, зосереджувався, не перебивав навіть тоді, коли в ході розмови потрібно було щось з'ясувати — вижидав, поки ти не виговоришся зовсім. Іноді здавалося, що він не дуже й слухає. Проте варто було замовкнути, як він тут же висловлював своє ставлення до сказаного.

Розмова наша неабияк затягнулася. Смолича особливо цікавило життя зарубіжних українців, їхнє становище в тамтешньому світі. До моєї програми не входило ані вивчати життя українців, ані зустрічатися з ними. Але сталося так, що, коли я ступив на канадську землю, з якої розпочалося моє турне, українські канадці досить швидко довідалися про мій приїзд і самі напрошувалися на контакти. Цих контактів прагнули різного роду українці — від щирих наших друзів і так званих «симпатиків» до запеклих ворогів. Одним хотілося дізнатися, яка тепер Україна, які її економічні й культурні здобутки, другим — чим живе наша сучасна література, третім — дати мені, радянському українцю «бій», тобто хоч там, за морями-океанами, «відстрілятися» по Радянській владі на Україні. Словесні набойки були начинені сліпою злобою і зневажистю до всього радянського.

У результаті тих «боїв» у мене самі по собі народжувалися окремі рядки, а то й цілі вірші, котрі ставали в пригоді у моїх чергових поєдинках з ворогами. Розповідаючи про це Смоличу, принагідно цитував дещо з написаного там і вже тут — після повер-

нення. Почав я саме роботу над «Канадським зошитом». Юрій Корнійович поцікавився, в якому стані цей «Зошит» і порадив, перш ніж друкувати в товстому журналі, опублікувати його в органі товариства — газеті «Вісті з України». «Як?— здивувався я.— Адже він займе багато місця».— «То й що?— спокійно відповів Юрій Корнійович.— На те й площа, щоб її займати. А що не вміститься в одному номері, дамо в наступному». Тоді мені здалося, що це було сказано, аби піддати мені охоти до праці. Але коли твір було закінчено, сталося так, як казав Юрій Корнійович. Він був людиною діла, не любив кидати слів на вітер. Приємно вразило й те, що керівник товариства не тільки мислить масштабно, а й здатний приймати сміливі рішення.

Мине після тієї розмови ні більше ні менше — десять років, і стану я працювати в товаристві, де на повну силу відкриється моїм очам, як уболівав Смолич за кожну справу, якою б вона не була. «У нашій роботі немає дрібниць,— не раз говорив Юрій Корнійович.— Зовсім незначна, здавалося б, справа, може мати для того, хто її порушує, важливе життєве значення. Візьміть таке: з Австралії надходить прохання від закинутого туди долею українця надіслати український «Буквар». Для чого він йому? Для того, щоб навчити рідну дитину читати по-українському, пам'ятати свій корінь. Що таке «Буквар»? Книжка, підручник вартістю 20—30 копійок. Це для нас. А для нього — святиня святинь, їй немає ціни. Надішлете — і в його дім прийде свято. Або: хтось попросить платівку із записом концерту Державного українського хору ім. Верьовки чи заслуженої капели бандуристів. Уважити прохання — справа кількох хвилин, а ви подаруєте людині радість, якою вона поділиться

зі своїми близькими й рідними. Отже, радість потроїться».

Та хіба тільки цим обмежується діяльність товариства? А організація різних курсів і семінарів для української зарубіжної молоді! А встановлення пам'ятників видатним українським письменникам минулого на землі канадській, американській, французькій! А участь наших митців у культурно-мистецьких заходах зарубіжних українців! А виставки українського мистецтва в меріях зарубіжних міст, коледжах, Робітничих домах! А запрошення до УРСР делегацій прогресивних і нейтралістських кіл! А відпочинок дітей у піонерських таборах республіки! І все це в ім'я добра і миру, в ім'я кращого взаєморозуміння. А найперше — безкорислива допомога матері-України своїм розкиданим по всіх світах дітям. Що є благороднішого й гуманнішого в світі!

Саме так розумів Юрій Смолич роль і завдання товариства і свою місію як президента. Він щиро хотів, щоб шлях кожної людини, як би вона не помилялася, привів нарешті до правильного розуміння речей. Будучи від природи чуйним і великодушним, не рахувався з тим, хто більше кроків ступить назустріч — він чи його вчорашній недруг, ладен був подолати хоч і три чверті дороги в ім'я одного — аби гору взяло добро і взаєморозуміння. Від першого дня існування товариства і до останньої своєї хвилини Юрій Смолич виконував функції своєрідного парламентаря добра й справедливості.

Пам'ятаю, довго Смолич перебував під враженням від зустрічі з чоловіком, який, попри своє минуле, зважився на схилі віку приїхати на Україну, відвідати рідні місця. Побувала людина, де хотіла (мала індивідуальний тур), розмовляла, з ким хо-

тіла, і в результаті побаченого й почутого не раз зволожувалися очі і спазми не давали говорити. В газетно-журнальному кіоску одного з київських готелів, де зупинився цей турист, він купив газету «Вісті з України». З неї дізнався, що існує на світі товариство «Україна» і розміщається воно біля старовинних Золотих воріт. Пегайно туди!

Чоловік більше мовчав, ніж говорив. Юрій Корнійович, який саме нагодився до товариства, і я, тодішній голова правління, розуміли стан його душі, тактовно витримували паузи. Гостеві було що розповісти, і він ні з чим не крився. «Дорого ж обійшовся мені націоналістичний дурман, — сказав він під кінець. — Сімнадцятирічним юнаком пішов я до Петлюри і дуже скоро опинився на чужині. Все життя я ненавидів вас і те, що у вас робилося. І ось приїхав і бачу: не того ненавидів, кого треба, не тому богу молився. Тепер розумію, чого вони... не знаю вже, як і назвати їх, одне слово, мої колишні опікуни, так не хотіли, щоб я їхав. Відмовляли, страхали, всякі жахи малювали. Та й серце, що не кажіть, уже не тее... Узяв з собою сумку пігулок, головним чином від серця. І що ви думаєте! Ні разу не заглянув до неї. Не підвело мене серце на рідній землі.

Юрія Корнійовича схвилювала ця розповідь, мабуть, не менше, ніж самого прибульця. Укотре вже підтверджувалося те, у що вірив письменник: рано чи пізно людина приходиться до правди, до осягнення добра. Нехай під саму завісу, коли весь ряст потоптано, — а таки приходиться і очищається, якщо, звичайно, є в неї хоч крапля сумління.

Мало якого вечора Юрій Корнійович не дзвонив до мене, не цікавився новинами. А новин вистачало, особливо в літні місяці, на які припадали культурно-мистецькі заходи товариства: курси

української мови для канадських учителів і студентів, семінар з хореографії для того чи іншого танцювального ансамблю Канади чи США, прийом делегацій, окремих діячів культури, туристів. А у вихідні, якщо вони випадали, знімав Юрій Корнійович з ланцюга свого пса Мишка і, тримаючи його на повідку, прогулювався в напрямку моєї садиби. Прив'язавши Мишка до поливного крана, першим ділом закурював. Пустивши після першої затяжки разок димових кілець, розпочинав розмову. А розмова була одна й та сама: що нового в товаристві? Мишко тим часом лежав на траві й лінькувато матляв хвостом, відганяючи від себе комарів. Так здебільшого під сиво-голубим небом Кончі-Озерної, у затінку волоського горіха і неодмінно під сизуватий сигаретний димок ми зустрічалися, обмінювалися думками щодо подальшої діяльності товариства.

Літературна й громадська діяльність Юрія Смолича була на видноті. Численні зарубіжні друзі щиро любили й шанували його — як письменника й громадського діяча. З авторитетом Смолича не могли не рахуватися й горезвісні персонажі написаних ним памфлетів. Як письменник, він створив багато цікавих і талановитих книг, різних за жанром і стилем, котрі з вдячністю прийняли читачі й у нашій країні, й за кордоном. У цьому разі його девіз «ні дня без рядка» цілком себе виправдав, хоч я особисто у своїй творчій практиці віддаю перевагу принципу, що його можна сформулювати так: жодного зайвого слова! Можливо, це єдине, у чому наші погляди й уподобання не збігалися.

«НЕ ВИСТАЧАЄ ЛЮДИНИ»

По-червневому пашіло повітря останнього серпневого дня тисяча дев'ятсот вісімдесятого. Того високосного року в моєму садку буйно вродила лише плакуча горобина, а в сусідському, Гончаревому, — калина. На тлі ще зеленого листя густо-червоні кетяги ніби аж пишалися собою, вбирали очі. На калинну красу оту не можна було надивитися.

— Смілянський колись подарував, — сказав Гончар, зупинившись перед дивовижним кущем. І після короткої паузи, вже з ноткою жалю в голосі: — Не вистачає людини...

Так, не вистачає Леоніда Смілянського і в літературі нашій (скільки б іще міг написати!), і в нашому конча-озернянському письменницькому селищі, де прожили спільно не одне літо і бачилися мало не щодня.

Людина, кажуть, звекає до всього. Не зовсім це так. Я й досі, наприклад, не можу звикнути до відсутності в нашому середовищі деяких людей. Від самого лише усвідомлення, що вони є на світі, на серці робилося легко й радісно. Одним із таких людей був Смілянський. Але їх уже немає, і, згадуючи про них, почуваєшся так, ніби тебе обікрадено.

З Леонідом Івановичем ми не тільки товаришували, дружили родинами. Ходили одне до одного в гості або разом з дружинами вибиралися скутером на якусь дніпровську затоку порибалити. Такі прогулянки запам'ятовувалися потім надовго.

Найдужче мені імпонували в Смілянському, крім усіх інших чеснот, незалежна манера триматися, інтелігентність... Звідки це в нього? Батько — трудяга з трудяг, машиніст паровоза, мати — також не дворянського походження. Згадую своє

дитинство й сільське оточення. Село глухе й забите, за шістдесят кілометрів од Києва, а дістатися до того Києва було складніше, ніж сьогодні, скажімо, на навколосемну орбіту. Односельці ходили переважно в домотканому. Проте серед них, пам'ятаю, були люди високого душевного благородства. Як гідно трималися вони в товаристві, дарма що були неписьменні! І трималися, і виводили на путь праведну по десятеро-п'ятнадцятеро голопуцьків...

Було в характері Смілянського щось глибинне і справжнє, успадковане від батьків-трудівників, а також набуте шляхом самовиховання і наполегливої праці, і це дозволяло йому, талановитому письменникові, змальовувати таких велетів письменства нашого, як Тарас Шевченко (роман «Поєтова молодість»), Іван Франко (п'єса «Мужицький посол»), Леся Українка (п'єса «Червоні троянди»), Михайло Коцюбинський (однойменна повість). Здавалося, не Смілянський шукав матеріал для своїх творів, а сам матеріал знаходив його, настільки тематика була йому духовно близька й органічна. Стосується це насамперед повісті про Михайла Коцюбинського. Щось спільне криється і в світосприйманні обох прозаїків. Інакше не написалося б:

«Наче пісня в степу — самотній. І степу кругом — без берегів... Жита... Пшениці... Ячмені. Хіба де озеро причаїлося в хлібах, наче острів. Попереду на один крок — рухлива тінь від бриля. Та хіба сховаєшся від нього, сонця, під солом'яним селянським брилем!.. Та й нащо?»

Так починається повість. Хіба подібна виразність художніх засобів, гранична простота і лаконізм (кожне слово на місці і прозоре, як повітря безхмарної літньої днини) не свідчать про твор-

чу спорідненість Смілянського зі своїм великим попередником?

А який художній такт потрібний був у зображенні стосунків Коцюбинського з людиною, яка проходить у творі під іменем Марини? Згадаймо, на який час припадає знайомство письменника з цією людиною. Чи не було воно, те знайомство, духовним променем для великого письменника в пору чорної реакції?

Принциповість (а там, де принциповість, там і мужність) — то невід'ємна риса вдачі Смілянського й у великому і в малому. Не міг він, наприклад, дозволяти собі найменшої нещирості — похвалити когось, як той цього не заслуговував, удати із себе приятеля людини, яку не поважав, тощо. Саме ця риса Леоніда Івановича зблизила нас, спричинилася до нашого багаторічного товаришування. А вперше вона відкрилася мені, коли ми, по суті, були ще мало знайомі.

Як голова ревізійної комісії Спілки письменників України, Смілянський напередодні чергового письменницького з'їзду перевіряв роботу видавництва «Радянський письменник». Серед фінансових документів, що впали комісії в очі, була й моя заява. Її написав я, молодий на той час письменник, не обізнаний ще з авторським правом, на пропозицію одного з відповідальних працівників видавництва. В ній йшлося про те, що я не претендуватиму на додатковий гонорар при виданні моєї збірки «Я хочу миру» потрійним тиражем. Який би поет не погодився на це? Адже що більший тираж, то більше людей тебе прочитають. Про винагороду чомусь не думалося.

Комісія виявила одночасно й таке: той, хто мені це запропонував, сам не втримався від спокуси привласнити добрячу суму державних грошей.

Спійманий на гарячому, він дуже швидко повернув привласнені гроші до каси і робив усе можливе, щоб у ревізійному акті його ім'я не фігурувало. З цим Леонід Іванович погодитися не міг, хоча з порушником фінансової дисципліни доти був у найкращих стосунках.

Отже, принциповий, мужній, чесний... І не тільки це. Досить лише згадати його ім'я, як у моїй уяві постає Смілянський людиною веселою, товариською, вигадливою. Не можу забути такого випадку.

Хати наші в Кончі-Озерній були недалеко одна від одної, через дві садиби. До телефонних дзвінків вдавалися рідко. Куди приємніше прогулятися й перемовитися словом на свіжому повітрі. Того ж дня, про який піде мова, Леонід Іванович зателефонував.

— Чи не бажаєте згадати молодість?

Згадаюсь, яку молодість він мав на увазі. Останнім часом за роботою ми зовсім забули про свої спінінги, геть занедбали рибальство.

— Пізно вже,— відповідаю.

— А скільки нам тієї риби треба? Не центнери ж.

— Гарзд,— погоджуюсь.— Але за умови: як рушимо на велику воду, а на озера, які траплятимуться дорогою, навіть не глянемо.

— Згоден. Не баріться ж.

І ось йдемо запашними надвечірніми луками до Дніпра. Сонце збавило трохи жару, від озера, яке синіло вузьенькою стрічкою по ліву руку, повіяло ледь вловимою прохолодою. Путь тримаємо до старика — колишнього річища Дніпра, де не раз колись щастило нам на шук та окунів. Ідемо вздовж озера. Заросле з обох берегів кропивою, воно майже неприступне. Називаємо його Марковим — іменем лугового сторожа, який літує й зимує

у своїй хатині на лузі. Звідси якраз видно журавля над колодязем і хату під солом'яною стріхою...

Леонід Іванович раз у раз поглядає на озеро. Він, бачу, не проти того, щоб завернути до бережка і постьобати синю гладінь, спробувати, так би мовити, щастя. Але — умова... І, можливо, не так умова, як ота прибережна кропива, що чіпляється за блешню, хай їй грець. Чую, замуликав пісеньку. Прислухаюсь — улюблену, козацьку. У нього приємного тембру голос, пісня розлога, як і цей зелений простір, якому, здається, немає кінця.

Добрий вечір тобі, зелена діброво!
Переночуй хоч ніченьку мене молодого!

Світе мій! Що є в тобі гарнішого й щемливішого! Яка гармонія мелодії й слова! Коли б її не слухав, завжди вона хвилює, перевертає душу. Того ж надвечірка пісня особливо хвилювала — так, ніби оце стосувалася вона безпосередньо нас, адже повернуло на вечір, і праворуч — рукою подати — зеленів дубовий гайок. Чого б і справді не попроситися до нього на ніч?

І це ще не все. Чарувало мене насамперед оте звертання-прохання «Переночуй... мене». Як цікаво слово вжито! Хто б оце просився на ніч отакими словами: «Переночуйте мене, добрі люди». А в цьому контексті це звучить, ще й як звучить! І ніколи нікому не спаде на думку, що слово вжито неправильно. Навпаки: це словосполучення викликає хвилю радості за свіжість і небуденність, за безмежні можливості нашої мови. Не могу не висловити свого захоплення:

— Просто геніально! Письменник ніколи б так не написав, — кажу. — А якби й написав, редактор не пропустив би, звинуватив би автора в незнанні мови.

— Редактори бувають всякі... як і письменники, — каже Леонід Іванович.

Я розумію його. Він любить народну пісню, кохається в рідній мові. Не приховує неприязні до літераторів, які на мову дивляться як на щось другорядне.

— Ось у кого нам учитися, вчитися і вчитися, — у народу! Візьміть, будь ласка, пісню — слова ні викинути, ні додати, ні замінити. А спробуйте-но це зробити — зіпсуєте все на світі... Нашим письменникам таке б відчуття слова!

За розмовою незчулись, як опинилися біля озерця; що його того ж дня Леонід Іванович охрестив моїм іменем. Але про це пізніш. Звідси стежка круто завертала вбік, до старика лишалося хвилин десять ходу. Пришвидшую крок. Але що це? Чи на radoшах, що перед очима заблистіло темно-синє плесо, чи з голови геть вилетіла наша домовленість, Леонід Іванович по-молодечому збігає до берега і, вмить налаштувавши спінінг, закидає блешню під зелене латаття. Спиняюся, здивований, кричу з горбка:

— Леоніде Івановичу! А як же з умовою?

— Три рази — й не більше. Нічого-нічого... Спускайтесь до води.

Нічого не поробиш, спускаюся. Не перестаю дивуватися з несподіваного азарту мого товариша, який, поки я спускався та налагоджував спінінг, «обшмагав» уже добрих півозера. Закидаю і я, без будь-якого бажання й надії. Починаю крутити катушку. Раптом жилка напинається, як струна, руку з катушки відкидає назад. Затискаю її долоною, гальмую. Ще мить — і з води показується неабияка щуча паща. Берег, на моє щастя, пологий, здобич витягую без особливих труднощів. Тільки-но відчепив блешню, як із-під куща долинає:

— Є! Ала-ла... А-ла-ла...

З усмішкою дивлюся на Леоніда Івановича, який, приспівуючи, підняв спінінг догори і тягне щуку мало не по самій поверхні. Ось і берег. Але... Краще б він не кричав і не приспівував. Краще б викинув рибину на берег, а потім уже... В той момент, коли, не перестаючи приспівувати, він розмахнувся, щоб викинути щуку з води, вона біля самого берега показала йому білого свого живота й пірнула в глибину. Краще б я стояв подалі й не бачив цього невеселого видовиська.

— Зірвалась... Нічого. Не мені, то комусь дістанеться, — з олімпійським спокоєм резюмує Леонід Іванович і тут-таки пропонує йти далі. Згадую деяких знайомих риболовців, які за такої okazji (ти впіймав, а він — ні) ладні забігти хтозна-куди, аби не бачити чужого успіху. З Леонідом Івановичем такого не сталося, належав він до людей розважливих і товариських.

Старе річище Дніпра не принесло нам сподіваного щастя. Закидали вздовж і впоперек — усє марно. А сонце вже ось-ось зачепиться за ліс. Повертаємось додому — я із своєю щукою, яка вже встигла натрудити мені руку, а Леонід Іванович без нічого. Озеро, в якому впіймано рибину, знову перед очима. Починає сутеніти. Не кажучи ні слова, Смілянський зупиняється біля куша верболозу, що звисає над водою, з наміром, очевидно, закинути ще раз-другий. Так воно і є. На знак солідарності роблю те саме. І лучилося те, чого я ніяк не чекав: за другим чи третім разом у мене захопило знову. Починаю переживати: чому така несправедливість? Викинута на берег щука, трохи менша від першої, на очах у нас робить останнє своє сальто-мортале. А далі — сутінки густішають, у небі засвічуються зірки, і в мого побратима не

лишається жодних надій... Мені аж незручно. Прошу його від щирого серця:

— Навіщо мені дві? Та й важко нести,— підношу до нього обидві.— Вибирайте.

— Нізащо. Нести — допоможу. Будь ласка. А озеро, біля якого ви так не хотіли зупинитись, назвемо-таки вашим іменем. Бачите, як буває: не хотіли навіть дивитися в його бік, не те що ловити, а воно вам — сюрприз, та який!..

Був уже він невиліковно хворий. Про це він знав. Знали і ми, його друзі. Коли ще було не пізно, хірурги пропонували йому операцію. Він категорично відмовився.

І ось — прогулюємося ми, як і раніш, по нашій єдиній вулиці, розмовляємо про що завгодно, лише не про болячки. Відчуваю, Леонід Іванович хоче мені щось сказати, та ніяк не наважиться. Читаю в його очах: нелегко йому. Щоб якось розважити, відвернути од невеселих думок, перебігаю з теми на тему... У якийсь момент він раптом зупиняється, відкашлюється і спокійно-спокійно (в мене аж мороз поза шкірою) каже:

— Все, Олександрє Миколайовичу. Лишилося недовго. Продаю дачу, вона мені вже не потрібна. А ви не забувайте про шук та окунів. Уже без мене. Розрядка для душі нашому братові вкрай необхідна.

Приголомшений такою одвертістю, не можу видобути й слова...

Так — уже востаннє — дала знати про себе Мужність.

«Сьогодні прочитав дві поетичні збірки. Одна належить перу молодого, але густо хваленого поета, а друга — перу старого, але рідко хваленого, шестидесятника в повному розумінні цього слова, оскільки не так давно йому виповнилося шістдесят. Про першу в пресі чимало сказано (молодих треба помічати!), про другу — майже нічого. (На жаль, іще трапляється, коли той чи інший поет випадає з поля зору критики). Коли б я не знав їхнього віку, то легко міг би сплутати авторів: яким початкуючий виявився душевно старим, таким поет старшого покоління лишився молодим і самотнім. І я відчув справжню радість і насолоду од віршів старого, й рука сама потягнулася до блокнота.

Не буду називати імені молодого поета, сподіваючись, що він колись помолодшає. До того ж я не критик, і погані, ба навіть посередні вірші, ніколи не викликали в мене жодних думок, як і бажання аналізувати їх.

Друга збірка називається «Пісня розбуджених літ». Автор — Павло Усенко.

Книжка прочитана, і я ловлю себе на тому, що знову гортаю сторінки, очима пробігаю щойно прочитане. І ось — останній акорд:

Вся хода мого народу
По великому кряжу.
Не годи мені, погода,
Я з негодами дружу.

Людина — творець історії, нового життя, яке добувається в гострій боротьбі. Ліричний герой свідомий цього покликання, інакше свого життя й не уявляє.

Годі подибати хоча б один подібний рядок у збірці молодого. Навпаки: молодий ніби аж незадоволений з того, що не все ще зроблено для його власного благополуччя і що сьогодні, на сорок п'ятому році революції, з негодами ще не покінчено. Місія батьків, мовляв, полягає в тому, щоб вибороти своїм дітям земний рай, без бур і негод, а тут — на тобі! Треба ще й самому боротися.

Два поети і дві позиції. Точніше, у молодого ще відсутня будь-яка позиція. Тут далися взнаки брак життєвого досвіду, незнайшя історичного процесу і явищ, без яких неможливий людський поступ».

Отож, поштовхом до цього запису спричинилася та обставина, що до моїх рук потрапили одночасно дві поетичні книжки, які я підряд і прочитав. Це було багато років тому.

Для молодого поета, як і слід було чекати, прожиті роки не проминули даремно. Змужнів сам, змужніла і його пісня. А Павла Матвійовича, якому пощастило зберегти свій комсомольський запал до кінця днів своїх, нині немає серед нас...

Яким же він лишився у моїй пам'яті?

Кажуть, пізнавай поета по його віршах. Щодо Павла Усенка — це правильно. Трапляються ж, на жаль, і відхилення. В моїй уяві його образ склався задовго до особистого знайомства. З його світлої поезії, на якій ми виховувались. Це — участь юні в народженні нової ери, щирість почуттів, незламна віра в торжество ленінської правди. З радістю згадую: всі роки, що я знав його, він лишався людиною незвичайної чесності й скромності, ніколи не випинав себе з загальної поетичної шеренги, не переставав вітатися з критиком, якщо той за щось його покритикує. При зустрічі

з ним хотілося поділитися враженнями про той чи інший прочитаний твір, порадіти за творчий успіх товариша, обмінятися думками про насущні проблеми поезії. Ні разу не бачив його роздратованим, вибитим з душевної рівноваги... Хоча цілком природно, що подібний психологічний стан знайомий кожній живій людині, навіть якщо в неї сталеві нерви. Однак Павло Матвійович не виносив його на люди, вмів гідно триматися за будь-яких обставин.

Були у Павла Усенка дві пристрасті. Це любов до комсомольської юні (чи не тому душа його її знала старості?) і — любов до природи. Як дитина, він захоплювався цікавою кроною дерева, конфігурацією покрученої гілки, життєздатністю сосни, що росте біля озера на крутому схилі його садиби і тримається на оголеному корінні. І, як дитина, тужив за розчахнутою бурею яблунькою. Показуючи окоренок,— яблуньку довелося зрізати майже при землі,— він з болем у серці розповідав мені про своє горе. До стовбурця можна було прищепити якийсь сорт. Але де взяти прищепу? Ось ось мали зацвісти сади, а «живці», як відомо, заготовляються в березні. Єдине, що я міг запропонувати, — це вдатися до експерименту. Павло Матвійович погодився. Я зрізав кілька свіжих пагонів з іншої яблуні і прищепив їх до розчахнутої. Через два-три тижні Павло Матвійович запросив мене в гості. Прогулюючись садом, він підвів мене до щепи: «Подивіться. Ваша хрещениця». На гілочках з'явилися перші листочки. Не раз потім стояли ми з Павлом Матвійовичем біля неї, втішаючись її красою і ростом.

Отже, дві пристрасті. Дві любові. Але для повного щастя цього ще не досить. Потрібна взаємність.

І вона була — від першого й до останнього дня. Комсомольська рать усіх поколінь належно платила поетові тим самим — любила й глибоко шанувала свого співця, віддячувала загальним визнанням. Природа — теж. Кожен, хто загостить на його конча-заспівську садибу, не зможе не зачудуватися вишнево-яблуневим садом, який зростили роботящі руки поета.

II

МІЙ ДАВНІЙ ДОБРИЙ ГЕНІЙ

Життя не обходиться без сюрпризів. Воно підкидає їх несподівано, коли йому заманеться. Підкинуло після довгої перерви й мені у вигляді поштової листівки, на якій було написано:

«Дорогий поете!

Щиро дякую за дорогоцінний дарунок і за добру пам'ять. Дружина читала і плакала, я читав і... нотував враження від твору мистецтва. Можливо, якщо редактор не спровадить до коша, вродиться відгук у пресі. Бажаю Вам успіхів і щастя. Ваш...»

Далі — прізвище і дата.

Прізвище, яке стояло в кінці листівки, вікликало в мене цілу низку спогадів. Вони пробігали в моїй уяві, мов уповільнені кадри кінострічки, один за одним, у тій послідовності, що й у житті, починаючи з 1935 року, через перші мої студентські весни й зими аж до сьогодні.

Ось він у сірому костюмі, сніжно-білій сорочці й при краватці заходить до просторої аудиторії, де ми, студенти-першокурсники, слухатимемо першу його лекцію з української літератури. Гарний собою (дівчата оцінили відразу), привітний і мовби

ненабагато старший від нас. Привітався ще від дверей. Побачивши мене за третім від класної дошки столом, робить зигзаг у мій бік і вітається за руку. Від несподіванки кров ударила мені в обличчя, всього ніби ошпарило зсередини. Погляди всіх — на мене. Після лекції біля мене натовп, кожен хоче дізнатися, чому така честь. Що я міг пояснити? Хіба тільки те, що минулого року, навчаючись ще на робітфаці, я попросив його ознайомитись із моїм початківським писанням.

Другий кадр. Ледве сиджу на лекції, страшенно хочеться їсти. Єдина матеріальна підтримка — стипендія. Її не вистачає. Майже всі, хто з периферії, одержують від батьків грошові перекази й посилки. Мені не посилають і не переказують. Мати працює в колгоспі, трудодні бідні, гарантованої оплати тоді ще не було.

Дзвінок наводить на мене нудьгу. Виходжу в коридор. Тут тихіше, ніж у буфеті. Всю перерву перебуваю там, де тихіше. Хвилини — мов кілометри. Нарешті, дожовуючи на ходу бутерброди, студенти поспішають до аудиторій. Біля мене хтось зупиняється, кладе на плече руку. Він: «Гроші є?» — питає. «Через два дні стипендія. Не страшно», — відповідаю майже весело, збадьорений його увагою. Виймає з кишні десять карбованців. «Візьміть. Коли розбагатієте — віддасте». Діждавшись наступної перерви, у буфет прошмигную перший. Заморюю черв'ячка, а на думці: скоріше б стипендія, щоб віддати.

Подібною люб'язністю користуюся потім не раз.

Напливає інший кадр. Давно його не бачу. Прочитавши свій курс, він зникає з мого овиду. Кажуть, перейшов працювати в університет.

Позаду державні іспити, випускний банкет. Іду площею Тевелева з єдиною думкою: якнайскорі-

ше вибратися з Харкова. Квитка своєчасно не за-
мовив, доведеться їхати «зайцем». Не скітти ж
десять днів у порожньому гуртожитку! Але найдуж-
че турбує доля майбутня. Руки тягнуться до пи-
сання. Недаремно ж кілька років відвідував літе-
ратурне об'єднання при Харківському відділенні
Спілки письменників, був учасником триденного
семінару початківців, знайомий навіть із деякими
поетами — Володимиром Сосюрою, Іваном Вирга-
ном. З останнім одразу якимось і потоваришували.
А до всього ще — один мій вірш схвалено до дру-
ку і буде опубліковано в журналі. Починаю вага-
тися: чи педагогічна робота, в яку пірну з голо-
вою, не стане на заваді моему творчому зростанню?
Отак роздумуючи, трохи не розминувся з мо-
їм Добрим Генієм.

Іде назустріч, портфелем розмахує. Привітались.
Питає про справи, майбутні плани. «Хоча призна-
чення в кишені, але остаточного вибору, кажу, ще
не зробив». На мої слова реагує рішуче й катего-
рично:

— Нічого, крім життя, вам не потрібно. Ні робо-
та в редакції, ні аспірантура. Ви письменник. А для
письменника найперше джерело творчості — жит-
тя, і, якщо хочете, воно й найкраща літературна
школа...

Боже мій! Що ця людина зі мною робить! Як
добре, що ми зустрілися. Зичимо один одному ус-
пихів. Іду в Донецьк, у вир житейський. Працюю
в індустріальному інституті.

Війна переплутує все на світі. Разом з Радян-
ською Армією відходжу на Схід, разом з нею —
очищаю рідну землю від фашистської нечисті. Бе-
ру участь у визвольному поході: Румунія, Угор-
щина, Чехословаччина, Австрія. Вражень вистачить
на все життя. Дожити б до Перемоги!

Дожив. Рік уже, як перемогли, а додому не відпускають. Демобілізовуюсь через хворобу. Першим ділом провідую матір, якої не бачив шість років. Як вона там?

Допомігши матері по господарству, вирушаю в Донецьк. Хочу провідати друзів, ще не знаю, хто з них живий, хто ні. Завітав до інституту — приймають з радістю. Але... Все дужче дається взнаки хвороба. Вирішую «отаборитися» в Києві, ближче до рідної домівки.

У Києві знайти роботу неможливо. Повис між землею і небом. Отак, не знімаючи військової форми, в погонах, при орденах і медалях оббиваю пороги навчальних закладів. На розі вулиці Володимирської і бульвару Шевченка наштовхуюсь якогось дня на людину. Підводжу голову, щоб побачитись. А це не хто інший, як він. Майже не змінився зовні, лише посоліднішав. Ще б! Сім років не бачились. «Де ви? Що ви?» — питає. «Поки що ніде і ніщо», — відповідаю з гіркотою. Мовчить, зважує щось. «Ото, — показує рукою на будинок, — Інститут літератури. Я там працюю. Нині почався набір до аспірантури. Кому ж і вчитися, як не вам?» — «Колись, — відповідаю, — ви радили інакше». — «Нічого-нічого, а заяву напишіть».

Другого ж дня він дає мені відношення до районного відділення міліції, а за кілька днів мене прописують.

Не чудасія хіба? Обоє після війни опиняємося в столиці України і здибуємося, як і не раз перед війною, — в критичний для мене момент.

Вступати до аспірантури передумую. Влаштовуюсь працювати (прописка — велике діло) в педагогічному інституті. Згодом виходить моя перша книжка «Солдати миру». Мене приймають до Спільки письменників.

...Прожито і пережито немало. Особливо — після втрати дружини. В серці стільки туги, як воно й витримує! Потрібно її розрядити. Будь-що. Але як?

Серце туга здавила, неначе обценьки.
З ким розрадить її, бо сама не покине?
Подзвонити б Довженку — немає Довженка.
Чи піти б до Тичини — немає Тичини.

Незглибиме горе незабаром переплететься, змішається з нестримною жагою до життя.

Яке ж воно, життя це, незбагненше!
Чи бачив хто, як горе помирає?
Ще свіжа рана, свіжа рана в мене,
А серце просить ніжності й добра.

Згодом тема набуде конкретності, вірші наповняться новим почуттям, яке йтиме впереміш із пережитою драмою.

Так сотворилася книжечка лірики. За неписаним звичаєм надсилаю її товаришам, близьким знайомим і йому. Одержую відгуки — щирі, зворушливі. Але ніщо так не схвилювало, як листівка від нього. Не припускав навіть гадки, що відгукнеться так швидко. Доктор філологічних наук, професор, автор ґрунтовних праць про творчість Шевченка і Франка, Лесі Українки і Стефаніка, Коцюбинського і Тичини, Смолича і Загребельного та багатьох інших критичних нарисів і літературознавчих розвідок знаходить час питати й нотувати враження, щоб сказати про збілочку своє слово. І сказав. Першим сказав.

Не певний, чи пам'ятає він бодай один «кадр» із тих, що промелькнули в моїй уяві. Скоріше всього — ні. Хто робить добро, той забуває про це, якщо робить його не задумуючись, самохіть.

не переслідуючи найменшої для себе вигоди. Про це повинні насамперед пам'ятати ті, кому воно призначається, для кого робиться,— така невеличка і чи не єдина за нього плата.

Сорок п'ять років, як ми знайомі. І за довгі роки оці лише кілька коротких зустрічей. Небагато, звичайно. Але так закарбувалися вони в пам'яті, що я не можу сьогодні не розказати про нього — одного з тих, що трапилися, спасибі долі, на моєму життєвому шляху.

Це — Семен Михайлович Шаховський.
Доземний уклін Вам, славна Людню!

ПРОЛОГ ДО СПОВІДІ

Останнім часом до любої його серцю Кончі-Озерної він навідується все рідше. Хіба лише тоді, коли замашеться послухати курликання журавлів над Славутою під час весняного чи осіннього перельоту або помилуватися цвітінням свого яблуневого саду. Робота в редакції Української Радянської Енциклопедії, яку він очолює з моменту її заснування, забирає багато часу й енергії. На восьмому десяткові очолювати таку «махишу», якою є теперішня редакція, зовсім не просто. А він очолює. Та й важко нам уявити когось іншого на цьому місці.

Поет, перекладач, есеїст, мемуарист, людина широкого мислення, глибокої ерудиції, колосального досвіду редакторського. Такий він, Микола Платонович Бажан,— з могутньої когорти заспівувачів української радянської літератури.

Справді-таки, подиву гідна творча активність письменника. Слідом за поемою «Нічні роздуми

старого майстра», задум якої вихоплений із самого життя, Микола Платонович дарує нам книгу глибокої філософської лірики «Қарби». Та не висохла фарба на її обкладинці, як на сторінках журналу «Вітчизна» з'являється хвилюючий твір — спогад про Юрія Яновського «Майстер залізної троянди».

Звичайно, це не тільки спогад. Це ущільнена повість про складний, суперечливий і неповторний час та про перших творців українського радянського письменства й кіно. А ще точніше — це шпра сповідь видатного поета перед власною совістю і світлою пам'яттю свого великого друга.

«І от я знову чую твоє дихання, твій нешвидкий, приглушений голос, твої стримані, але внутрішньо гарячі слова, чую широку музику твоїх мрій і сподівань, узорну гру твоєї уяви і звучне відлуння пережитих, дбайливо збережених у твоїй пам'яті спогадів, радощів і болів, твоїх нечастих днів світлих і нерідко печальних днів».

Це початок. В одному реченні сказано й про окремі риси вдачі героя, й про характер його творчості (початої з «узорної гри уяви», якими були ранні твори письменника, і «звучного відлуння дбайливо збережених» у пам'яті спогадів, радощів і болів, що вилилися згодом у роман «Вершники»), і про «нерідкі печальні дні», які переслідували письменника майже до кінця життя його. Одне-єдине речення таїть у собі заряд величезної емоційної сили, його вистачає, щоб прочитати без передиху весь твір. З перших же сторінок постає тодішня епоха, пора становлення української радянської літератури і кіномистецтва, портрети молодих творців, насамперед Юрія Яновського й Олександра Довженка. Де й коли могли ми прочитати з такими цікавими подробицями і характе-

ристиками про те, як вони, ці митці, починалися? Обстановка тих років, що її зі скрупульозною точністю малює автор, риси неповторної вдачі кожного художника, перипетії творчі й морально-етичні — все те, про що ми знаємо не так і багато, постає сьогодні перед нами зі сторінок цієї чесної оповіді.

Нумо ж слідом за автором погортаємо сторінки часу. Зупинімося лишень на тій, з якої починається відрахунок: на запрошення М. Семенка двадцятидвохрічний Яновський приходить до редакції газети «Більшовик», де вони й знайомляться. Приємно вражає об'єктивність авторської характеристики проводиря київських панфутуристів М. Семенка, який обіймав тоді посаду завідувача літературного відділу газети. Одна фарба, до якої при оцінці даної постаті вдавалися раніше, не задовольняє автора. Перед нами, насамперед, працівник партійної газети, який «віддано і пильно дбав... щоб пітримувати молоде поповнення радянської, теж такої ще молодій літератури», і з другого боку — людина, яка часто доходила до «крайностей, до зухвальства, до прикрого прагнення під'юджувати й спатувати». З метою згуртувати навколо себе талановиту молодь Семенко й послав автора спогадів на розшуки Яновського, який на сторінках газети «Пролетарская правда» встиг уже виступити з циклом віршів.

Зустріч відбулася, і вона змінила життєвий шлях Яновського. Закинувши навчання в політехнічному інституті, він цілком віддається літературі, пише вірші й оповідання.

Далі автор порушує епічний плин розповіді, перекидає нас одразу більше як на п'ятдесят років уперед. Перевантаження, викликане таким раптовим переходом, приголомшує, придавлює нас, мов

космонавта в момент старту ракети. Ми зупиняємося, щоб перевести дух. І тут же ловимо себе на тому, що очі наші не можуть одірватися від щойно прочитаного: «Повертаючись думкою до наших молодих років, сиджу мовчки, а тоді і серце працює більше, і неправди не виносить серце, і болем пишу тобі про те, що ти сам знаєш, і що вже записав назавше, і чого ти ніколи не повториш, не відповіси. І все-таки я пишу тобі про це, бо любив, люблю і любитиму тебе, бо рана, що її завдав тобі, стала моєю раною».

Що це? Крик відчайдушний душі чи роками виболена сповідь перед неживим другом? Чи, може, такий собі художній хід, щоб заінтригувати нас і в такий спосіб примусити прочитати написане до кінця? Не схоже щось. Надто болуче звучить зізнання живого перед мертвим, зізнання, якого останній почути не може. На кого ж воно тоді розраховано, кому адресоване?

...Згадується осінній день 1956 року. Врізався він у мою пам'ять назавжди. Щось є співзвучне, близьке в тодішньому дні з гіркою даною сповіді.

Вранці мене викликали до Спільки письменників. Іду у піднесеному настрої, аякже, два дні перед тим я одержав від Олександра Довженка рукопис пової кіноповіді «Поема про море», одразу її прочитав і другого ж дня рано-вранці по телефону поздоровив автора з великим успіхом. Твір буде надруковано в наступному номері журналу «Дніпро» і стане прикрасою, ще одним художнім відкриттям у нашій літературі. До нього ми опублікували його «Землю» і «Зачаровану Десну». Вони сколихнули душі багатьом письменникам, не тільки читачам.

Першими словами Миколи Бажана, який очолював тоді Спільку, були:

— Збирайтеся їхати до Москви. Помер Довженко.

Нічого, мабуть, так не приголомшувало мене в житті, як ця звістка. Ще дзвенів у моїх вухах Довженків голос, інтонації, прохання повторити те чи інше слово. Це було тільки вчора. І ось — незмірима між нами відстань. Боляче стислося серце. Тільки й вимовив:

— Як? Я один?

— Так. Ви один заслужили це право...

Ці слова і тон, яким вони були сказані, я зрозумів тоді буквально.

Як редакторові журналу, мені судилося відкрити Довженкові дорогу до читачів. Я виходив з переконання, що критика, яка б вона не була, справедлива чи несправедлива, не повинна переноситися на новий твір письменника, на подальше життя його. За кілька років до того Довженка було покритиковано, після чого різко змінилося ставлення до нього окремих товаришів. По-друге, в своїй діяльності я керувався лише ідейно-художніми якостями твору, а з цього погляду кіноповісті Довженка були на найвищому рівні. Отже, надаючи Довженкові в журналі місце, я не вбачав у цьому великого героїзму. Ось чому слова Миколи Платоновича мене потрясли і здивували. Тільки тепер, після того, як прочитав я болісні його слова, звернені до Яновського, я починаю розуміти тодішнього Бажана по-іншому. Вже тоді носив він у своєму серці оце тяжке, висловлене лише сьогодні, почуття. Смерть іншого великого друга посилила гіркоту, нагадала з новою силою про те, що подібно до того, як він свого часу стосовно Яновського, так багато хто з нас стосовно Довженка були надто різкі й несправедливі. І ось немає вже й Довженка...

Але доволі спогадів, ходімо за автором далі.

Далі автор розповідає про їхнє — його і Яновського — товаришування, початок якого припадає на 1924 рік, про їхню роботу в редакції газети, про творчі пошуки молодого свого товариша, розрив з панфутуризмом, романтичні пориви Яновського і захоплення його морською стихією. Ми, читачі, не можемо не захохатися в цього романтичного юнака, який «тримався на шумних літературних вечорах осторонь, внутрішньо не поділяючи їхньої марної задерикуватості, зберігаючи себе, свій час, свою енергію для тих годин раннього ранку, коли слова оповіді, виношені за день, викристалізовані вночі, лягали енергійними, динамічними реченнями на аркушики паперу, пишучись майже без правок і переробок».

Швидко зростав і мужнів талант Яновського. Пережите ним у роки громадянської війни міцно лягало на папір, яскраво свідчило, що в літературу прийшов письменник зі своєю темою і світобаченням. Не без інтересу дізнаємося про подальші моменти біографії обох — переїзд до тодішньої столиці України Харкова, роботу під егідою того ж Семенка у Всеукраїнському фотокіноуправлінні — ВУФКУ в ролі новоз'явлених кіносценаристів. Автор оповіді наділяє молодого Яновського чудовими рисами вдачі, аж до того, який він був «гостроворожий усякому цинізму». Вступ до Вапліте, знайомство з художником Сашком Довженком, що належав до лівого крила цієї організації. Кращого товариства годі підшукати: Яновський, Довженко, Бажан. Уже тоді Довженко дивував друзів неповторністю свого літературного хисту і винахідливістю. Вони жили комуною, разом їли, разом ходили до клубу імені Блакитного чи в театри. Невзабарі вони розлучаться: Яновський поїде до Одеси,

згодом приєднається до нього й Довженко. Нам аж боляче, що розпадається це високоталановите тріо, хоч і знаємо, дружні зв'язки вони підтримуватимуть постійно. Тут, у «Голлівуді на березі Чорного моря», як тоді називала себе Одеса, Яновський у свої двадцять чотири роки очолить головну редакцію кінофабрики, а Довженко — почне ставити фільми.

Обстановка і звичаї, що панували на студії, дружба Яновського з Довженком, їхня творча праця — ніщо не проходить повз увагу автора. Принагідно згадуються корифеї українського театру Садовський, Замичковський, Борисоглібська та молодші майстри театру й кіно — Курбас, Бучма, Терещенко, Лопатинський. Все це подається на скупому, але дуже виразному тлі. Яскраво уявляєш кожну ситуацію, деталь, що їх описує автор. Потяг до літератури згодом візьме в Яновського гору, і він повернеться до Харкова. Знову розлука, і ми її переживаємо як щось особисте. Такі вони всі троє різні, такі самобутні, і нам дуже хочеться, щоб шляхи їхні не розходилися. Довженко «отабориться» згодом на Київській кіностудії, що носить нині його ім'я. Відстань пітрохи не охолодить стосунків між друзями. До Києва з Харкова часто навідується Яновський, і вони «замикалися вдвох у проєкційній кімнаті й продивлялися зняті, а то вже й змонтовані епізоди». Яновського вражало бачене, він «виходив блідий від захвату і зворушення». Друзі обмінювалися думками з приводу баченого на екрані й прочитаного в рукописі. Дружба, поради, зауваження — все широко, все нарозхрист. Найщиріші почуття Яновського і Бажана до Довженка були для останнього чи не єдиним щитом, захистком і підтримкою перед вульгаризаторами від критики, що накидалися на його геніальні творіння

«Арсенал» і «Земля». Як не вклонитися цій дружбі, не захопитися товариською вірністю Яновського, який приїздив з Харкова, щоб «досхочу наговоритися з Довженком»!

Після написання роману «Вершники» до Яновського приходять слава. Незабаром всі ми (в тому числі і я особисто, бо навчався тоді в Харкові) будемо свідками його нового успіху: на сцені Харківського театру ім. Ленінського комсомолу і в Москві на сцені Камерного театру будуть успішно здійснені вистави за його п'єсою «Дума про Британку». Дріб'язки буття відходять на задній план. Яновський переїздить до Києва. Життя його освітлюється новими зустрічами з великими своїми друзями.

Життя набирає нового розгону. У передгроззя, яке насувалося, не хотілося вірити. І ось — фашистський напад.

Яновському відмовлено йти на фронт. Через хворобу. Бажана призначено редактором фронтової газети «За Радянську Україну». Яновський в Уфі редагує єдиний у ті часи український журнал «Українська література», який потім прибере назву «Вітчизна». Пише також новели, які доходять до солдатів і партизанів.

Перемога під Сталінградом. Наступ радянських військ на всіх фронтах. Яновський переїздить до Москви, а згодом, після визволення Харкова, — в Харків.

Спазми здавлюють горло, коли читаємо про поїздку Яновського на «вілісі» в спалене фашистами рідне село, про зустріч його з матір'ю і сестрою... Це написано так виразно і психологічно тонко, що доводиться тільки пошкодувати й подивуватися, чому Микола Платонович не створив за своє життя жодного роману, повісті чи п'єси. Таким розкріпаченням у своїх почуттях ми ще не бачили його.

Далі буде битва за Київ. Перед нами постане дніпровський лозняк, з якого дивитимуться Яновський з автором оповіді на той бік Дніпра, на парки і силусти будівель київських. У ці дні приїздить Довженко, «...як завжди, поривчастий, нетерплячий, промовистий». Знову всі разом, утрюх. А в момент вирішального удару всі троє будуть на спостережному пункті поруч Жукова, Ватутіна, Хрущова, Красовського. «Як добре, Микола Платоновичу, що ви були там, — думкою звертаємося до автора.— Хто б же нам сьогодні розповів про все це?»

В'їзд у Київ — і жодного киянина... Де ж вони? Де люди? Нарешті вцілілі виходять зі сховів. Обійми, поцілунки... Не все зберегла пам'ять, але те, що ми читаємо, віддається в серці невимовним болем і вдячністю до автора-очевидця. Хрещатиком не проїхати. Нічого не впізнати. Самі руїни й попелища. Мітинги. Зустрічі з визволеними, колишніми знайомими.

Після визволення Києва Яновський їздить по республіці, зустрічається з людьми, пильно вдивляється в нелегке тогочасне життя. Тяжкі враження від руйнації і повоєнних злигоднів скрашуються самовідданою працею тих, що лишилися живими, працею творчою, бо свідомою. Потім він поїде на Нюрнберзький процес, де судитимуть воєнних злочинців. У ті роки він закінчує роман «Жива вода».

Враження од війни, все бачене й пережите, труднощі, жертви й радість визволення і навіть те, що уздрів на рідному подвір'ї, коли заїздив на побачення з матір'ю, все-все злилося в одно, стало органічним сплавом роману. Згадуючи сумну історію що виникла після публікації роману в журналі, автор пише: «Книга про живу воду визволення,

що омивала і гоїла людські душі, була чи не найстрункішою зі всіх Юриних повістей, хоч у ній, як, либонь і в кожному творі, писаному поривно, були і вади, і місця непродумані, і недоречності. Проте вони при неупередженому ставленні до книги не давали підстав для тієї гострої критики, якій роман Яновського було піддано. Мені неслегко про це писати, але і я тоді виступив так, як не повинен був виступати. Не зітер і не зітру цього зі своєї пам'яті, не скину цього тягаря».

Ці слова не можна читати спокійно. Перше, що вражає, — це мужність. Отак привселюдно визнати провину, розпахнути своє серце перед нами, сучасниками, і новими поколіннями — не всякий зможе. Ми були очевидцями не однієї аналогічної історії, але ні з близької, ні з далекої дистанції не долинало до нас нічого подібного... За кілька років до цього така ж доля, якщо не жорстокіша, спіткала й Довженка. Мав би вже хтось розповісти й про це.

Автор зосереджує свою увагу на власних переживаннях, спричинених гострою критикою нового твору товариша, на подальших стосунках між ними. І виявиться тут багато зворушливого й повчального. У нелегкій для себе ситуації, за тією різкою й несправедливою критикою Яновський відчує щось несправжнє й наносне і перший озветься, піде на відновлення дружби з товаришем. Постає його в наших очах, таким чином, виростає ще дужче. Друзі порозумілися, вдруге знайшли одне одного... І як не камінь — хоч півкаменя звалюється з душі і в нас, колишніх свідків цієї сумнозвісної історії.

Видання: Київ, «Дніпро», 1989, 176 с. — 1000 екз. — ISBN 5-303-01089-9.
Відбито на папері з екологічно чистого лісу.
Відбито в друкарні «Дніпро» при видавничому центрі «Дніпро».
Відбито в друкарні «Дніпро» при видавничому центрі «Дніпро».

НА ВСЕ ЖИТТЯ

Спогад дитинства

Вперше я почув Шевченкове ім'я в тому віці, коли мое уявлення про світ кінчалося коворотом рідного села. Точніше, світом для мене було тоді лише село, де наша, ще дідівська хата виділялася з-поміж хат сусідських зеленими острівцями моху на солом'яному даху і низенькими — в чотири шибки — вікнами.

Пізніше, коли я довідався, що за лісом є село Наливайківка, а за Наливайківкою містечко Макарів, куди їздили люди на ярмарок, ім'я Шевченкове було вже не тільки близьким і знайомим, а й багато промовляло до мого серця. Вже немало чув я від матері й свого дядька Василя про тяжке Тарасове кріпацьке життя, про сестер, що вирости й посивіли в наймах, про викуп майбутнього поета з неволі й нарешті — його заслання.

Мати знала багато Тарасових пісень. Особливо любила співати «Така її доля». Після слів «За що ти караєш її, молоду» і «прости сироту» я забивався в куток і нищечком плакав. Був переконаний, що родом Шевченко з нашого села і що пісня ця складена про мою матір, хоча слово «сирота» скоріше пов'язував з собою (батько помер дуже рано), ніж із матір'ю.

Розповідями про Шевченка, його віршами й піснями, які співала мати, передусім і запам'яталося мені дитинство. Тарасова доля не давала мені спокою, викликала безліч думок. Важко було зрозуміти, чому люди не прогнали царя раніше, тоді, коли він скривдив Шевченка. Адже їх було багато, а цар один. Пояснював це однією обставиною: цар був письменний і хитрий, а люди, як і моя

мати, не знали грамоти, тому цар легко душив їх. А який же був сам Шевченко, письменний чи ні,— вирішив спитати дядька Василя. Так якоїсь ночі розбудив я його, тоді ще парубка, після того, як він міцно заснув, повернувшись пізно з парубоцької гулянки.

— Що таке? — нічого не міг второпати він зі сну.

— Чи Тарас Шевченко був грамотний?— запитав я, лежачи у нього в ногах на полу.

Забув уже, що відповів дядько. Пам'ятаю тільки, що з того часу вельми не щастило журналу «Нива», який потрапляв мені до рук з дядькового сундука. В кожному номері я нещадно виривав першу й останню сторінки, на яких був позначений двоголовий орел, — відплачував цареві за Тараса.

Я ніколи не вчив Шевченкових віршів. Вони запам'ятовувалися самі. І приносили мені стільки ж радощів, скільки й смутку. Не було випадку, щоб на шкільному вечорі я продекламував хоч одного Шевченкового вірша. А знав їх більше, ніж старшокласники. Коїлось зі мною незбагненне. Перед самим виходом на сцену в мене раптом од хвилювання одбирало голос.

— Не хвилюйся, синочку, не хвилюйся...— заспокоювала, бувало, мати, вболіваючи за мої невдачі. І я не хвилювався, був при голосі, поки не оголошували мого прізвища. За всі свої дитячі роки я ні разу так і не виступив на шкільній сцені.

Глибоко запала в мою душу доля безсмертних Тарасових героїв: Катерини, Яреми Галайди, Перебенді, сина Івана, що, сповитий, кричав у холодочку під снопом... Всі події, які відбувалися в селі, долі близьких і рідних мені людей я сприймав крізь призму Шевченкових поезій. Наймити, покритки, старці, сироти — того часу звичайне на селі явище. Коли я бачив старця або чув, як назив-

вали якогось хлопчика сиротою, мені хотілося їх пожаліти. Ніби забував, що й сам сирота і в самого латок на колінах нітрохи не менше.

Поезія Шевченка пробуджувала в моїй душі любов до рідного краю, його героїчної минувшини, жаль і співчуття до кривджених. Була вона найпопулярнішою серед односельців — від молодих до найстаріших. Без неї, здавалося, не обходилася в селі жодна подія. Згадується, наприклад, таке: в еміграцію до Америки виїжджала з сусідньої вулиці родина. На проводи зібралися рідня, сусіди, пішла й мати, взявши мене з собою. Людей набилося повна хата й сіни. Випили, як годиться, на дорогу, хто сидів, раптом повставали, як по команді, й затягнули хором: «Реве та стогне Дніпр широкий». Жінки витирають сльози, хтось голосить, і все це нагадує похорон.

Як умру, то поховайте...—

почав господар уже на подвір'ї, перед самою дорогою, і лемент посилювався. Голоси підхопили:

Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Україні милій...

Співали всі до одного, жіноче голосіння дедалі наростало, почав накрапати дощ, але ніхто не розходився, поки підвода з дітьми й пожитками не виїхала на вулицю. Від усього баченого й почутого мені зробилося моторошно, спів «Заповіту» сприйняв як прохання від'їжджаючого привезти його, коли помре, на Україну й поховати в полі за селом. За кілька ж років довідаюся: не склалося в земляка мого життя за океаном, повернувся з усією родиною на Україну.

Пишучи ці рядки, я нітрохи не збирався виставляти своє дитинство на розгляд читачів. Навпаки.

Посилаючись на приклади з далекого дитинства, я хотів наголосити лише на тій ролі, яку відіграла у моїй майбутній долі Шевченкова поезія. Його ім'я увійшло в мою свідомість разом з першими словами, почутими від матері, і лишилося в ній немеркнучою зіркою на все життя.

ЗАПИСИ В ЩОДЕННИКУ

Протягом десятиліть наш народ від душі сміявся і, сміючись, замислювався, читаючи дотепні, талановиті гуморески Остапа Вишні. В чому ж секрет такого тривалого й широкого успіху його творів? Чому при згадці самого лише його імені в людини веселішають очі, людина доброзичливо усміхається?

На це ви й знайдете відповідь у щоденнику видатного гумориста. Він називається «Думи мої, думи мої». Все, про що письменник думав, що боліло йому, лягало на папір короткими схвильованими рядками... Всі ми, хто мав щастя близько знати й спостерігати його в житті, уявляємо Остапа Вишню саме таким, яким він постає із щоденника: безмірно чесним, невгамовним у своїй праці, надзвичайно скромним і високообдарованим.

Про що ж думав Остап Вишня, лишаючись на самоті з собою?

Його хвилювало все. Він радів кожному молодому талантові, де б він не виявлявся — в літературі, живопису чи на театральній сцені, кожному новому будинкові, вдалому художньому фільмові, талановитому віршеві, кожній хорошій газетній статті. Він думав про партію, про дружбу народів. В 1951 р. Остап Вишня записав до свого щоденника: «Ніхто так не благородить людини, як її

труд! І дружба народів! Що є благороднішого на світі, як дружба народів! Ну чому, справді, я був би сичав на казаха, на грузина, на турка? Ну чого? А чому я не можу його обняти, приголубити, поцілувати? Ну чому?»

Думав Остап Вишня про славетних світочів літератури й мистецтва минулого, відгукувався на тогочасні культурні події, висловлювався про творчість видатних радянських письменників — Рильського, Яновського, Твардовського, Прокоф'єва та інших. Про життя і творчість геніального сина українського народу Тараса Шевченка ми знаємо багато висловлювань як вітчизняних, так і зарубіжних діячів культури. Думка Остапа Вишні занотована в щоденнику, це, можна сказати, одне з найкращих, найглибших висловлювань про великого Кобзаря: «Т. Г. Шевченко! Досить було однієї людини, щоб урятувати цілий народ, цілу націю. Що це — бідність? Ні, це якраз велике багатство нашого народу, коли одна людина підставляє свої могутні плечі за цілий народ! Який же він могутній — народ наш! Умирав уже, царі його додавлювали, а він узяв та й дав Шевченка! І ожив народ і розцвів народ! Бо він — народ! І став поруч свого великого брата, народу руського. Як рівний».

Багато Остап Вишня думав про роль і моральне обличчя радянського письменника, про найулюбленіший у народі жанр — гумор і сатиру, в якому пропрацював 35 років, про що жартома лишив такий запис:

«Все життя гумористом! Господи! Збожеволіти можна від суму!»

Він був дуже скромною людиною і надзвичайно вимогливим до себе. Його популярності серед читачів міг позаздрити кожен письменник. Не зважа-

ючи на це, видатний гуморист після виступу перед народом, прийшовши додому, думав: «За що люблять? Я ж нічого, достойного Великого радянського народу, не зробив! Всі оплески, всі виклики я розумію як вимогу: зроби».

Як добре сказано! Ці слова особливо повинні пам'ятати деякі молоді письменники, які, видавши одну-дві книжки, вважають, що їм уже ні в кого і нічого вчитися. Наполеглива праця і чесність — ось що, на думку Остапа Вишні, визначають письменника.

До цієї теми Остап Вишня повертається не раз. «Для літератури, по-моєму, треба перш за все — чесність. Потім уже геній, талант, здібність і інші «атрибути» літератури. Тоді буде література». А трохи далі: «Для літератури мало кришталевої чистоти, література — це перл у кришталях, чистота в найчистішому».

Дуже цікаві і слушні думки Остапа Вишні про гумор і сатиру, про те, якими вони повинні бути сьогодні. Висловлені щодо цього погляди — це творче кредо письменника. Його фейлетони й гуморески завжди викликали в людини хороший, доброзичливий сміх і — що основне — любов до тієї людини, з якої гуморист узявся покепкувати. Я впевнений, що якби в залі при читанні тієї чи іншої гуморески був присутній прототип, з якого вона писалася, то він так само весело сміявся б із себе, із своїх недоліків. У чому ж секрет вишнівського гумору? Чому його так любить народ?

Цей секрет письменник розкриває сам. Ось запис у щоденнику: «Оце я собі думаю: що треба, щоб мати право з людини посміятися, покепкувати, навіть — насміятися із своєї, рідної людини? Не з ворога. Ворога треба вбити і вбивати... А от своя, рідна людина, як із неї можна посмія-

тися, щоб її не образити?.. Треба — любити людину. Більше, ніж самого себе. Тоді тільки ти матимеш право сміятися. І тоді людина разом з тобою буде сміятися... із себе, із своїх якихось хиб, недоліків і т. д. І буде такий дружний, такий хороший сміх... Той сміх, що не ображає, а виліковує, виховує людину, підвищує... Треба підняти народ до розуміння сміху, хорошого, того сміху, що ним у комунізмі ми сміятимемося».

А 10 березня 1951 року Остап Вишня, синтезуючи попередні думки, записує слова, які можна поставити епіграфом до всієї творчості гумориста: «Умираючи, кажу вам усім: ніколи не сміявся без любові до вас усіх, до сонця, до вітру, до зеленого листу».

Безмежною любов'ю до людини перейнята його порада, звернена до молодших побратимів по перу: що треба, щоб примусити людину посміхнутися, викликати хороший сміх. «Сміється жінка... — записує Остап Вишня. — Годує дитинку... Серйозна... Задумлива... І, може, навіть печальна... І от я, дивлячись на все це, сповнений ущерть повагою до цієї матері, хочу її розвеселити. Я в цій процесі годування дитини можу — і маю змогу! — підмітити якусь ризик, — дитина плямкає губками, — а ви візьміть і, наслідуючи дитину, плямкніть так само. Прихильно плямкніть... Що вийде? Сміх! Чому? Контраст: дитина плямкає і дорослий. Який сміх виникне? Прихильний! Чому? Мати усміхнеться, бо ви звернули увагу на її дитину. Ловіть, спостерігайте контрасти — і буде сміх».

Ніби підсумовуючи свою багаторічну роботу в літературі, Остап Вишня записав 20 жовтня 1950 року, за шість років до смерті: «Я — письменник: Прожив я 60 уже з гаком літ... Підходжу до фінішу. Хто ж я, зрештою, такий?.. Я — маленький чоловічок, мурашка, комашинка в народній вели-

чі! І коли я вже волею судеб зробився письменником і визначилася моя робота, я свідомо (підкреслюю це) думав про одне: пошли мені, доле, сили, уміння, талану, чого хочеш — тільки щоб я хоч що-небудь зробив таке, щоб народ мій у своїм титанічнім труді, у своїх печалях, горестях, роздумах, ваганнях, — щоб народ усміхнувся! Щоб хоч не на повні груди, а щоб хоч одна зморшка його трудового, задумливого лица, щоб хоч одна зморшка ота розгладилася! Щоб очі мого народу, коли вони часом печальні та сумом оповиті, щоб вони хоч отакуньким шматочком радості засвітилися! І коли за всю мою роботу... мені пощастило хоч разочок, хоч на хвилю, хоч на мить розгладити зморшки на чолі народу мого, весело заіскрити його очі, — ніякого більше «гонорару» мені не треба. Я — слуга народний. І я з того гордий, я з того щасливий!»

У цих словах — весь Остап Вишня. Людинолюб і правдолюб. Чудовий гуморист і великої душі людина. Таким ми знали його, таким лишитьс я він у нашій пам'яті, поки й житимемо.

З КОГОРТИ ЗАВЗЯТЦІВ

Писати про письменника, творчий і життєвий шлях якого тісно переплівся з твоїм, легко і водночас — важко. Легко тому, що становлення і змушніння його як літератора і громадського діяча відбувалося на твоїх очах, тому що ти був першим читачем і суддею мало не кожного його твору. А важко тому, що спробуй у короткій статті розповісти про багатогранну творчу і громадську діяльність Дмитра Білоуса!

Наше знайомство припадає десь на 1936 рік, ко-

ли він, учень дев'ятого класу 7-ї середньої школи м. Харкова, і я, студент другого курсу Державного педагогічного інституту іноземних мов ім. Н. К. Крупської, відвідували літературне об'єднання при обласній філії Спілки письменників.

Запам'ятався мені Дмитро Білоус скромним хлопчиною, який полюбляв більше слухати, ніж говорити, скорше цікавився літературними починаннями інших, ніж волів показувати власні. Цим вигідно відрізнявся від багатьох початківців, які, «сотворивши» першого свого віршика або оповіданнячко, ладні хапати за рукав кожного стрічного, аби продемонструвати свій таланти. Скромність, душевну чистоту і порядність успадкував Дмитро, як і його брати й сестри (а їх було одинадцятьоро), від батька й матері — чесних сільських трудівників. Дитинство його було не легке, зате багатообіцяюче. Тієї пори наставити на всю сімейку одягу і взуття було неможливо, тож вибігати взимку з хати доводилося босими і на печі грітися по черзі. Але які завидні шляхи відкрилися малому Дмитрику, його братам і сестрам у широкий світ, до науки. Жадібно засвоював Дмитро знання, спочатку в школі, пізніше — в Харківському університеті. Готуючись стати фахівцем з української філології, потроху віршував. Війна перервала навчання, поплутала всі плани. Студент третього курсу, Дмитро Білоус у складі студентського батальйону добровольцем вирушає на фронт. Бойове хрещення молодий боєць приймає у нерівному бою під Каневом. Там же був тяжко поранений. Потрапляє до військового госпіталю у Красноярську. Після лікування працював на партизанській радіостанції в Москві. Короткі і влучні, як постріли, сповнені ядучого сарказму вірші сипалися на голови фашистів та їхніх жовто-блакитних прихвоснів.

Кружляє в небі «месершміт»,
А в нім — фашистський льотчик Шмідт.
Зенітки тут як кашляють —
Фашист круть-верть,
Фашист верть-круть...
Летить донизу «месершміт»:
В один бік «месер»,
В другий — Шмідт.

Або:

Поліцай гука в вагоні:
— Гей, провіднику,
А чи є тут партизани,
В тім чагарнику?
Провідник: — А хто їх знає?
Бачите ж — п'ятьма. —
І, зіпхнувши поліцаю,
Вслід сказав: — Нема!

Такі вірші легко запам'ятовувалися, передавалися з уст у уста, підіймали дух народним месникам у боротьбі з ненависним ворогом. Не раз після війни мені доводилося виступати разом з Білоусом перед різною аудиторією — студентською, робітничою, колгоспною. І завжди його сатиричні мініатюри користувалися незмінним успіхом, викликали жваву реакцію у слухачів.

Батько українського радянського гумору Остап Вишня радо привітав молодого сатирика. Ще 1953 року на сторінках журналу «Дніпро» він писав: «Намітивши собі такий поетичний шлях, Дмитро Білоус пішов твердою і певною дорогою, на манівці не збочуючи та пильно роздивляючись навкруги гострим оком сатирика. А око в Білоуса таки справді гостре, вміє підмічати все те, що вимагає уваги, і помічає він його навіть і тоді, коли воно хоче приховатися, залазить у щілину, щоб звідтам шкодити нашому поступові вперед».

Оцінюючи весь доробок Дмитра Білоуса, можна було б виділити в його творчості чотири основні

грані. Перша з них — це, звичайно, сатира. Тут, Білоус безжальний і безкомпромісний, однаково хто перед ним — новоз'явлений палій війни чи якийсь хапуга, бюрократ чи кар'єрист. Тим і другим поет видає сповна, вдаючись до багатющого арсеналу художніх засобів, якими досконало володіє, — від іронії до вбивчого сарказму. Хто не пам'ятає віршованого памфлету «Трумен і коза», який і сьогодні звучить так само актуально, як і тридцять років тому, коли його було написано. Або згадаймо його сатиричні вірші на внутрішні теми, такі, як «Трясця в тресті», «Керівний товариш», «Режим економії», «Актом стверджено», «Лука лукавий», «Слимакові принципи» і багато інших, в яких сатирик таврує носіїв зла, що заважають нам будувати майбутнє. З-поміж сатиричних творів Білоуса слід виділити поему «Мерці». Свого часу цей твір, у якому вістря сатири спрямоване проти утриманців-користолобців, що паразитують на тілі нашого суспільства, критика оцінила як помітне явище в нашій сатиричній поезії.

Проте якою любов'ю і сердечною приязню перейняті рядки віршів і поем Дмитра Білоуса, присвячених добрим людям, славним трудівникам нашим! Не можна без хвилювання читати невеличку за обсягом, але глибоку за змістом і почуттями поему про Героя Соціалістичної Праці Одарку Палагечу, яка так і називається «Життя Одарки Палагечі, нею самою повідане». Тут і почуття гіркоти за тяжке минуле, коли разом з такими, як сама, тіпала понівські конопельки. Як невимушено просто і глибоко правдиво звучать слова:

Діла стачить на вола —
Все на ту Одарку:
І за прачку їм була,
І за куховарку.

Піп до наймитів весь час
Ставивсь, як до скоту.
Але в піст він і до нас
Виявляв турботу.
Бо самі їдять м'ясне
(Ім простить всевишній);
Нам же всім дають пісне,
Щоб були безгрішні.

Гранично стисло, і в той же час як багато сказано! Це якраз те, що називається художньою майстерністю. Поема охоплює великий матеріал: тут і радість вільної праці на рідній землі, і пекучий біль за втраченим мирним життям, і свято визволення з фашистської неволі, і загальне визнання заслуг невтомної трудівниці. В образі Одарки Палагечі вгадується доля мільйонів радянських жінок, наших незабутніх матерів і сестер, яким судилося пройти через тяжкі випробування Великої Вітчизняної війни і перших років відбудови. Андрій Малишко в передмові до окремого видання поеми справедливо зазначав: «Дмитро Білоус написав хороший поетичний твір. Хороший він своєю сердечністю, поетичною глибокою простотою, природністю і нібито буденною звичайністю розкриття і характеристики людської вдачі».

У тій же тональності, що й поема, з поетичною глибокою простотою і м'яким народним гумором написані такі вірші, як «Колісник», «До мого вчителя», «Сім Галь і п'ять Марій», «Перша весна» та інші. Вірші й поеми цього плану складають, сказати б, другу грань творчості поета. А до третьої я відніс би любов Білоуса до дітей і рідної природи. Як результат — безліч віршів для дітей, які ввійшли до збірок «Пташині голоси», «Лікарня в зоопарку», «Про чотириногих рогатих і безрогих», поеми «Сад на Лисій горі», «Веселий кут» та «Гриць Гачок». Про популярність його дитячих тво-

рів може свідчити таке: після публікації поеми «Гриць Гачок» газета «Зірка» відкрила рубрику «Пошта Грицька Гачка», до якої ось уже третій рік надходять зацікавлені листи від школярів республіки. Поема, головним героєм якої виступає «трудний», але самокритичний учень Гриць Гачок, викликала жвавий інтерес, прислужилася благородній справі виховання підростаючого покоління. Праця і навчання, допомога батькам, повага до старших — така проблематика творів поета для дітей. Усім їм властиві знання дитячої психології, тонка спостережливість і точність художньої деталі. Відсутність сухого моралізаторства і голої дидактики роблять їх непересічними творами цього жанру. Візьмімо для прикладу хоча б такі рядки з поеми «Сад на Лисій горі», що несуть у собі максимум дотепної вигадки й винахідливості:

Пташка в пісні щемній, щирій
Кличе: в ірій! Ір-ій!.. Ір-ій...
Крук до іволги: — Кар-р! Кар!
Ти куди? Мадагаскар? —
А вона йому уривком співу:
— Ан-та-на-на-рі-і-ву...

А деркач дере,
Дивні ноти бере:
Чи то він концерт готує
Та до-ре недобре,
Чи диктанта він диктує,
Каже діткам: — Тире...

Збірка «Пташині голоси» була перекладена білоруською і болгарською мовами і дуже полюбилася тамтешнім дітям.

Є ще одна пристрасть у Дмитра Білоуса, якій він віддає чи не більшу частину свого часу й душі. Це те, що ми називаємо сьогодні прокладанням дружніх мостів між нашою і літературами інших

народів. Перекладає Білоус багато: з російської і білоруської, польської і литовської, азербайджанської і вірменської, а найбільше — з болгарської.

Коли в кінці п'ятдесятих років перед Спілкою письменників постало питання, кого з поетів відрядити на півроку до Болгарії, всі, як один, відповідальні працівники Спілки одноставно зійшлися на кандидатурі Білоуса. І не помилилися. За шість місяців Білоус не лише досконало опанував мову, а й вивчив історію болгарської літератури, близько познайомився з літературним процесом. І всі ми, його побратими по перу, а ще дужче — його нові болгарські друзі були приємно вражені, коли він годинами міг напам'ять читати вірші болгарською мовою, починаючи з класиків і кінчаючи молодими сучасними поетами.

Перекладацьку майстерність Білоуса в одній із своїх статей відзначив іще Максим Рильський. За переклад і популяризацію на Україні творів болгарської літератури уряд народної Болгарії нагородив Дмитра Білоуса орденом Кирила і Мефодія I ступеня. За високу художню якість перекладів, уміщених до двотомної антології болгарської поезії, що вийшла на Україні під редакцією того ж Білоуса, він був удостоєний Республіканської премії імені Максима Рильського. Цілком справедливе і заслужене відзначення.

Однак для повної характеристики творчого і життєвого шляху Дмитра Білоуса, крім уже сказаного, бракує ще кількох важливих штрихів. По-перше, не можна не згадати його літературознавчої й критичної роботи. Перу Білоуса належить низка кваліфікованих передмов до видань класиків української літератури, що виходять у серії «Шкільна бібліотека», та передмов до видань сучасних авторів, як українських, так і болгарських. Неабн-

який інтерес становлять його статті з питань теорії художнього перекладу, доповіді й виступи на симпозіумах перекладачів-славістів, які періодично проводяться в Москві й Софії. Неможливо також уявити Дмитра Білоуса поза громадською діяльністю. Протягом багатьох років він є членом редколегії двох літературних журналів — «Дніпра» і «Всесвіту», тричі обирався депутатом Київської міської Ради депутатів трудящих, бере активну участь у роботі українського відділення Товариства радянсько-болгарської дружби, ось уже який рік очолює комісію художнього перекладу при Спілці письменників України.

Не щодня Дмитро Білоус друкує свої гуморески, епіграми, поеми й переклади на сторінках літературних часописів. Але щодня ми чекаємо їх від нього, бо знаємо, що в кого-кого, а в Білоуса завжди знайдеться і свіженька рима, і незбитий епітет, і влучний дотеп, і несподіваний поворот думки, що пошуки його творчі тривають постійно.

ЩЕ ОДНА ГРАНЬ

Не часто на нашій урожаїстій поетичній ниві народжуються художні відкриття. Це й зрозуміло. Художнє відкриття — явище рідкісне і, коли трапляється, радує й хвилює нас довго. Щось подібне я пережив, читаючи, а трохи пізніш — слухаючи у виконанні заслуженої артистки республіки Неоніли Крюкової твір Івана Драча «Балада про гени».

Колізія, покладена в основу цього невеличкого за обсягом твору, гідна пера Шекспіра. І якби таку драму було написано, звучала б вона зі сцен багатьох театрів світу. Вистачило б цієї колізії

для глибокого психологічного роману, якого суші на всій землі сучасники наші зачитували б до дірок. А наш поет обмежився лише поетичною баладою, повінчавши на короткий час справжню поезію з майже протокольною прозою.

Що ж це за колізія?

Балада починається лірично, з нагромадження епітетів, метафор, алітерацій. Проте все це потрібне, все на місці. Ось перші її рядки:

Я підіймаю вогонь на руках,
рудоволосу мою завію,
коса її пишна, лоскітно-гірка,
карість очей завіює.
Я в заметілі шалу стою,
всотаний в сіті всоте,
питаю губами згубу свою:
«Згубонько, звідки ти, хто ти?»

Всього лише вісім рядків, а тут і незвичайний душевний стан ліричного героя: «Я підіймаю вогонь на руках» і «Я в заметілі шалу стою». Тут і портрет героїні, змальований, як у Рубенса, колоритними мазками. А ще ж і вперше вжите слово «карість», і запаморочливий нестрим, що вибухає дедалі тривожніше: «Згубонько, звідки ти, хто ти?» Все це готує нас до сприйняття чогось вельми важливого. Так воно й буде. Варіації запитання «звідки ти, хто ти?» та останні рядки заспіву «Тільки дим над бровою з рудого завою» викликають у нас неабияку бентегу й цікавість. Автор свого домігся: кращого початку не треба.

На запитання хлопця дівчина відповідає прозою. Інакше неможливо. Те, що вона розповість, далеко від поезії й краси. Слова гукають по свідомості, мов чоботища фашистських головорізів по окупованій землі. Обставини місця й дії такі правдиві, деталі такі вражаюче-точні, що, здається,

сама вона була свідком, як «оті семеро її татусів з баварським ластовинням на виду» гвалтували матір. Фраза, яку, одірвавшись на секунду від розповіді, вона ронить — «Обніми мене, рідний, вицілуй з мене пам'ять мою», — вміщує в собі стільки драматизму, що ним не вичерпується трагедія однієї людини. Вицілувати пам'ять — це насамперед погасити в ній в ім'я прекрасного сьогоднішнього жахливе минуле, коли людина перестала бути людиною.

До чого тільки не вдається мати, щоб скинути плід, — п'є різні трави, важке підіймає, — не допомагає нічого. Десь перед пологами повертається з фронту чоловік однорукий — на ганьбу свою й безголів'я. Не пам'ятаючи себе, б'є жінку чобітьми в живіт, обзиває поганими словами, а «я в маминому лоні, — веде героїня далі, — лікотками затулялась».

На перший погляд, може здатися, що тут надто все перебільшено. Який чоловік підняв би руку на вагітну дружину, тим більше, що в своїй вагітності вона нітрохи не винна. Можливо, автор трошки й «пересолив». Ми віримо, звичайно, й не віримо в реальність цієї нелюдської жорстокості чоловіка.

Примусивши героїню розповідати про те, чого вона не знала і, звісна річ, знати не могла, автор тим самим загострює нашу увагу на описуваній ситуації. Заодно примушує нас, читачів, вірити кожному її слову. А це вже мистецтво.

І вижила вона, і настала пора їй на світ з'явитися. Везе він породіллю до лікарні. В дорозі, біля залізничної колії, починаються пологи. Що робити? Близько ні лікаря, ні баби-повитухи. Єдине, що він бачить, — це поїзд, який наближається. Жене на шпали коней, зупиняє залізну махину пужал-

ном. (Чого тільки варте одне це пужално!). Машиніст лається. З вагонів висипає «демобілізований натовп» — поранені воїни. Впізнають вони в однокорупкому такого ж, як і самі, фронтовика, кличуть лікаря й санітарів. Жінка народжує, воїнів охоплює радість. Вони підкидають «батька» вгору, тоді як серце його розривається з туги. Ніхто навіть не заідозрює, як йому нелегко, вся увага поглинута появою на світ нової істоти. Та й не той це момент, щоб ділитися з незнайомими своїм горем, чи до того йому? Сцену супроводжують найтонші психологічні нюанси. Все вивірено, найменшої наптяжки, жодного зайвого чи неточного слова, крім хіба що «демобілізованого натовпу». Де йому взятися влітку 1944 року, майже за рік до Перемоги? Отже, віз ешелон не демобілізованих, а поранених, з медсанбатів до тилкових госпіталів, про що, до речі, й написано — «В бинтах, без бинтів, чуби й голомозі». Принагідно іще одне: а до чого тут, спитаєте, гени, якими названо твір і які прописані в епіграфі? На думку нашу, носять вони чисто формальний характер. Скоріш за все, глибоко гуманістичний, антивоєнний пафос балади переріс лервісний задум автора, став головною ідеєю. Отже, не в генах тут суть.

Дівчина росте. Рапа в чоловіка то гоїться, то ятриться знову. То він купує їй подарунки (у хвилину душевного просвітлення), то, напившись, б'є — згадка про завдану несправедливість виводить його з рівноваги. Дізнавшись про причину такого до себе ставлення, дівчина тікає з дому. В баладі сказано про це драматичніше: «А вітчим Гордій то купував мені блакитні кісники, то бив мене п'яними кулаками, аж поки не втекла голісінька в технікум». Тут автор також перебільшує, так уже закроєно цей твір, і я ловлю себе на

тому, що мене нітрохи не лякає становище героїні, в якому вона опинилась. Нічого, що втекла, нічого, що голісінька,—не пропаде вона серед людей у наш час. Баладу написано в навмисне загострених тонах, автор знає, чого хоче: жодна загостреність не перевершить содіяного фашистами зла.

Збігають роки. Двоє молодих сердець знаходять одне одного. Юнак ніби чує й не чує розповідь коханої дівчини, він нічого такого не пережив. Основне: її чуємо ми. Контрзапитання дівчини «Хто я? Ти допитуєшся, хто я?» звернене скоріше до нас, ніж до коханого. Ми ніби присутні при їхній розмові. Цим автор досягає того, що кожен вчинок героїв, кожне сказане слово западає глибоко в серце, фіксується в пам'яті. Героїня, при всьому тому, спокійна за свою долю, впевнена, що суджений не відцурається її. Рядок балади «Хто я? Ти питаєш, хто я? Не питай — обірни мене» промовляє за все. Можна лише дивуватися, як автор уміє багато сказати одним словом, однією фразою! Не може не викликати захоплення його художницька інтуїція.

Може виникнути сумнів: чи заслуговує даний матеріал на увагу письменника? Чи варто, мовляв, писати про те, що з погляду елементарної моралі здається аморальним? Варто, відповімо ми. Війна, що її розв'язала гітлерівська Німеччина, з її людиноненависницькою доктриною, з усіма Орадурами, Кортелісами, Хатинями й Майданеками була жорстока й варварська, як і розказаний епізод. Письменники — учасники й неучасники Великої Вітчизняної війни — підходять до освоєння воєнної теми кожен по-своєму, намагаючись внести в її розробку щось нове, своє. Так, наприклад, Олесь Гончар у романі «Людина і зброя» досліджує, крім усього іншого, причини наших воєнних нев-

дач першого року війни, Юрій Бондарев у романі «Берег» показує війну на чужій території, вже перед її закінченням, дозволяє собі підняти завісу над поведінкою героїв, яку ще недавно змальовувати уникали. Валентин Распутін у повісті «Живи і пам'ятай» бере людину в зовсім несподіваному ракурсі, щоб довести, як дорого доводиться платити за малодушність. Іван Драч бере інший ракурс війни — моральні її наслідки.

Твір сповнений високого гуманістичного пафосу. Як найбільшу ганьбу людства, засуджує він жорстоку й несправедливу війну та її призвідців. Написано ж його так, що кожне слово відчуваєш майже фізично. Вражає і зачудовує все, від початку до фіналу.

Крізь закоханий теплий сміх
Лебедіє заслужий гріх,
Либож, має на це права,
Лебедіє свої слова:
Ich liebe dich! Ich liebe dich!
Лебідонько...

Балада потрясає.

МАТЕРИНА НАУКА

Про цикл віршів Б. Олійника «Сиве сонце моє»

Писати вірші — не професія. Так само, як пережити. На замовлення це не робиться. А як же тоді, спитаєте, з церсвітленням? Здатність перевтілюватися і робить письменника письменником; митця митцем. Володіючи цим даром, вони спроможні до своїх переживань прилучати тисячі й мільйони людей, в той час як переживання іншої людини не виходять за межі її самої або в кращому разі — її рідних і знайомих.

Такі думки навіялись мені після того, як прочитав я цикл віршів Б. Олійника «Сиве сонце моє», присвячене пам'яті матері.

У поета скоїлась біда. Страшна, непоправна. Померла людина, яка уособлювала собою сонце. З дитячих літ і дотепер. Метафора глибока й точна. Мати не тільки явила його на світ, а й світила йому все життя — своєю мудрістю, працьовитістю, душевною щедрістю. В тяжкі воєнні роки, коли чоловік нищив ворога, вона мужньо тримала на собі «важкий цей всесвіт» — і за себе, і за нього малого, і ще за багато кого. Ми знаємо, як їй тоді велося. І вона витримала все без жодної скарги на долю, на труднощі, на ранне вдовство. Мораль Олійникової героїні — це духовне здоров'я народу, усвідомлення своєї місії на землі. Кого не зворушать, не наповнять щемливою гордістю за всіх матерів слова:

Що ти знала в житті? Сиві будні, як наші степи.
Від зорі до зорі: то сапа, то живна-обмолоти.
Та невже ж ти і разу не стала супроти судьби?
«А навіщо? — всміхнулась. — Мені аби люди й робота».

Як не вклонитися цій матері за мудрість! Люди й робота — ось що стало змістом її життя і водно-раз — філософською формулою доби. Поза людьми, осібно вона не уявляє собі життя. Це не голо-слівна заява з трибуни, за якою вона не стояла, можливо, ні разу. Це її власне завоювання, добу-те нею в результаті спільної праці й причетності до великої рідні: радість навпіл і горе навпіл. Ро-бота в гурті для неї — як дихання.

А на ранок ти бігла покvapливо на буряки.
«Ну, дивись мені, вчись!» — І зникала, як сонце вселе.

Або:

...Чи було в тебе щастя? А певне-таки, що було.
Як ви гарно співали, йдучи із далекого поля.

Кількома рядками поетові вдається висловити невимірний світ людини: глибоко осмислити материне життя, наповнити його найхарактернішими прикметами часу, розкрити нелегку її роль у долі всієї країни. «Мені аби люди й робота» — ці слова слід писати на фасадах шкіл, на транспарантах...

Згадується матір із «Зачарованої Десни» Олександра Довженка — живий еталон трудолюбства. «Нічого в світі так я не люблю, — говорить вона, — як саджати що-небудь у землю, щоб проізрастало. Коли вилізе саме з землі всяка рослиночка, ото мені радість».

Кого не зачаровував цей образ? Матір Олійника породив світ інший. Часи змінилися. Вона знає собі ціну, бо дійшла до усвідомлення себе як частки великого народу. Робота для неї важлива й необхідна, але, на відміну від матері Довженкової, в неї на першому місці люди, колектив, громада. Щастя її — в поєднанні цих двох начал.

Як ми сіяли щедро словами: «Народу...
Народ!..»

Говорила ти мало.

Робила багато. І — гарно.

Доки ми пересіємо,

виполеш мовчки осот —

І земля з-під твого рукава

молоділа зугарна.

Та пощо воно й справді, обтіпаних слів околот,

Коли кожна стеблина твоїм перекроплена потом,

І чого тобі, врешті, хвалити на людях народ,

Як сама ти була від коріння до крони —

народом!

Так, є чого синові повчитися в Матері. На таких, як вона, тримався тил у роки Великої Вітчизняної. Не легше було їм і в часи відбудови.

Ти жила, як усі. І життя твого трудний урок
Відтепер мені, мати, учити безсонно довіку.

Не маємо сумніву, поет засвоюватиме материну науку до кінця життя. І не тільки поет. Її наука потрібна всім нам. «Мені аби люди й робота» — вистукують у мозку, мов дятел по дереву, невмируші слова. Кого не заморожить скромність і стриманість героїні, готовність зарадити горю, допомогти іншому... і в той же час гідно нести свою ношу далі, без будь-яких нарікань чи скарг, хоч причин для цього вистачало.

Далі відбувається те, що не може не відбутися. Таке, як у Матері, життя зі смертю не закінчується. Воно продовжується в людській пам'яті. Про це сказано сильно й зворушливо.

Поет навідується до матеріної могили. Що ж він побачив там?

Чи хто ж навідався за довгі дні?
І раптом радістю кольнули сльози:
По білій неспорочній цілні
До тебе стежка бігла по морозі.
Хто протоптав її?

Чи родаки,
Чи, мо', чиясь гірка вдовина доля?
А може, та, за котру ти рядки,
Коли вона хворіла,
дополола?

Чи, може, подруга далеких літ,
Коли ще місяць загравав з вербою?
Чи просто хтось, кому цей білий світ
Без тебе не такий, як був з тобою?

Цей перелік, звісно, можна продовжити — немало добра зробила Мати для людей. Талановите перо поета вималювало образ трудівниці, до могили якої стежка не заростає. Художньої виразності досягає автор завдяки точному, єдино потрібному в тому чи іншому випадку слову, свіжій, соковитій

метафорі, порівнянню — «Сніг — наче марля», «Сиві будні, як наші степи», «обтіпаних слів околот» тощо. Про жінку-буряківницю точніше й краще, мабуть, не скажеш: «І земля з-під твого рукава молоділа, зугарна». Дотримуючись класичної форми вірша, Олійник уміє незвично поставити слово, освіжити художні засоби. Наприклад, замість «поговоримо відкрито, відверто, прямо, щиро, начистоту чи ще якимось», поет вдається до найнесподіванішого: «Поговоримо навстіж». Словесник-пурнст неодмінно візьме цей вираз на олівець. Ми ж розуміємо його не лише як одверту розмову з матір'ю, а й такий, що розкриває душевний стан ліричного героя. «Навстіж» у контексті слід розуміти як «нарозхрист». А як психологічно тонко передає душевний стан героя під час похорону: «Яма — на всесвіт... маленька-маленька земля», «Одне стоїть. Я чи не... я?», «Хтось — за плече. Тяжко взяли лопати. Цвях не заходив. Примірились... в скроню мені», «День проминув? Вік проминув... Стою в однині», «Все на мені. Сам я на сам. Тепер уже крайній». Подиву гідна точність, з якою відтворено переживання.

Приємно вражає вміння поета сказати містко, звичайний буденний факт підняти до широкого узагальнення.

Хто не гляне на власну матір в іншому світлі, прочитавши:

І чого тобі, врешті, хвалити на людях народ,
Як сама ти була від коріння до крони —
народом!

Апофеозом людського безсмертя звучать рядки п'ятого вірша циклу. Окремі рядки перегукуються з рядками П. Тичини з поеми «Похорон друга». Порівняймо:

Усе міняється, оновлюється, рветься,
У ранах кров'ю сходить, з туги в груди б'є,
Замулюється мулом, порохом береться,
А потім знов зеленим з-під землі встає.

У Б. Олійника:

...Зерно в землю теж кладуть,
Щоб воно воскресло в житі.
Та коли б не падав цвіт
По весні
під ноги літу,
Не зав'язувансь би плід
Для нового первоцвіту.

Як бачимо, висновок, що роблять обидва поети,—
юдин, але кожен приходить до нього по-своєму, че-
рез власний досвід. Обидва твори споріднює глиби-
на переживань. Молодший поет, як це видно з кін-
цівки вірша, основну ідею твору підпорядковує темі
материнства.

В чорнім горі і журі
Віру нашу не підтяти:
Умирають матері,
Та не вмре ніколи
М а т и !

...У циклі Олійника жодним словом не сказано,
яким чином на могилі матері опинився відомий бал-
карський поет Кайсин Кулієв. Та нас це й не ціка-
вить. Важливо те, що в тяжку для ліричного героя
годину Кулієв був поруч, як вірний побратим і то-
вариш. Горе автора не могло не зачепити його дру-
зів, де б вони не жили. Звідси:

Гори між нами. Та горе між нами. Віки...
Так іще близько не був ти, Кайсине, від мене:
Серцем до серця. Сльозою. Рука до руки.

І як наслідок:

...Чую, як легшає всесвіт важкий мені, брате.
Плечі розправив...
Торкнувся твоєї руки.

Здавалося б, тема вичерпана. Портрет Матері змальовано крупно, широкими штрихами. Бачимо її в праці, на людях, бачимо як наставницю. Образ узагальнено, концепція твору продумана. Що ж до всього сказаного можна додати ще?

Виявляється, є що. І дуже важливе. На те й талант, щоб дивитися на явища й речі широко, всебічно. А чи в нашому суспільстві всі такі, як Мати? Чи кожен сповідує ту ж мораль, що й вона? Чи всі ми горнемося до людей, відчуваємо себе потрібними їм, працюємо так, як Мати? Поет не за-туляє на правду очі.

Батько не повернувся з війни. А сусіда — як тут був, «моложавий і ситий, мов кіт». На чуже горе реагує по-своєму:

— Ну чого ти ревеш? — через тин
по-куркульськи гримів.—

Та було б хоч за ким. Молода іше, встигнеш пожити.

Він же в тебе — завжди перед батька...

А жити — не вмів,

Ну й поліз на рожен.

А війну перебуть треба вміти.

Сусіда зумів перебути. Повернувся живий і цілий. Два бажання ведуть його в житті: вижити і нажитись. Дружина і та не витримала, втекла від нього, кинувши через поріг: «А щоб ти щез, собако!» Дві моралі, дві філософії. Це вже конфлікт. Філософія Матері нам відома. Гляньмо ж тепер на сусідову.

...Все щось волік у двір, заметами підпертий.

...Аж якось спохопилося село.

І — сліду од воріт.

Вже день минув.

І третій.

Ніхто не йшов туди...

Покіль — і сміх, і гріх —

По шию грузнучи,

з сільради не прибились.

Зламали засуви. Ступили на поріг —
І подались назад.

Баби перехрестились.
Схолов. Із потайних кишеней піджака
Валили гроші валом по долівці!
...Ховати кликали із третього села.
Із нашого — ніхто.

Засвоївши материну науку, син іде далі. Він не поділяє її вселюдської доброти, заступає собою двері і не дозволяє матері йти на похорон. З високого материного досвіду виростає досвід власний:

Ні, мати, смерть не списує вини.
Усьому на землі своя відплата й дяка:
Учёмось чесно навіть край труни
Собаку називать по імені:
собака.

Висновок, можливо, трохи категоричний. Нехай. Зате справедливий. Мірилом достоїнства людини може правити лише те, що доброго содіяла вона в своєму житті. Як Мати, наприклад. Прочитав ці рядки й чомусь подумалося: а що, якби й справді впровадити такий звичай? Як би повелися тоді різні хапуги, бюрократи, окомилювачі, анонімники і всяка інша наволоч? Невже не задумалися б?

Приваблює не тільки безкомпромісність автора, не лише те, що він наполіг на своєму й не пустив «святую, у чистоті велику» Матір у той «заклятий дім», а й застереження до всіх нас:

Ця правда не для мертвих,
що вже їм!
Хоч плач, хоч заведи з похмілля пісню...
Вона потрібна, мати, нам, живим,
Аби почули, доки ще не пізно.

Два життя і дві смерті. Її непроходима між нами прірва. У першому випадку — свіжа до моги-

ли стежка, в другому — «ховати кликали із третього села». Контраст, до якого вдався поет, посилив конфлікт, надав твору широкого звучання, масштабності. Завершується цикл проникливими, з глибини серця видобутими словами:

Мамо, вечір догоря.
Вигляда тебе роса.
Тільки ж ти, немов зоря,
Даленієш в небеса,
Даленієш, як за віями сльоза.

Пішовши в своєму досвіді далі, ніж Мати, автор, однак, материн приклад ставить над усе, рівняється на нього, бере його з собою в майбутнє.

...А мені, як до зорі,
Долітати на крилі
Все до тебе, як до вічної зорі.

Глибокі й місткі слова! Ними автор хоче сказати, що підуть сини далі своїх батьків, значно більше судилося їм пізнати, але досвід батьків лишиться з ними на віки вічні як найдорожчий здобуток.

Насамкінець кілька слів про початок циклу.

Автор вільно володіє художніми засобами, палітра його широка й безконечна. Як, наприклад, важливо відчувати, де й коли слід помовчати, замість слів — поставити три крапки. Далі — як наповнити те мовчання змістом, який сколихнув би тебе дужче, ніж будь-які слова. Цей художній прийом називається еліпсом. Вдале його застосування — це, по-моєму, вершина художньої майстерності. Його підказати письменнику може лише сильна творча інтуїція.

Твір починається з чорної звістки. У поета помирає мати. Він дістається до села всіма можливими видами транспорту — літаком, кіньми, пішки. Йому ввижається, як «просвистіло біля скроні», і що не

люстро, а «небо тріснуло на скельця». І те, як «гукнув пугач в оболоні» і як шарахнулись у замети сторчма коні,— все це навдивовижу точно передає душевний стан ліричного героя, обстановку. Сам же перший вірш закінчується так:

На порозі хати стих.
Глянув... ноги похололи.
Захитався світ: «Не встиг».
І ніколи вже... ніколи...

І все. Про смерть ні слова. Останній рядок перейнятий таким болем, що його не виміряти. Оті три крапки, що в кінці, так багато у собі вміщують, що неможливо передати словами: вже ніколи син не побачить матері, вже ніколи мати не зустріне сина, не привітає, не порадуються його успіху, не питає, що непокоїть його, ніколи син не поділиться з матір'ю своєю радістю, горем... Ніколи... Ніколи... Ніколи...

Це «ніколи» засвідчує, що цикл віршів Бориса Олійника «Сиве сонце моє» хвилюватиме довго.

ВІД ПРОВЕСНИ ДО ЛІТА

Нотатки про творчість Тамари Коломієць

Немає ліку нам, поетам, на Україні. Тож поки дійде черга почути про себе розумне слово критики, дивись, а від тебе вже й слід прохолов. Трапляється й навпаки: шумить-вишумовує чиєсь ім'я, піну здіймають довкола нього на шпальтах газет, на сторінках часописів, а він, носій того імені, вибере, дивись, у природу свій ліміт — і... ні його самого, ні книжок, — наче й не було людини. Отже, потрібний часом не тільки талант.

Поетеса, про яку піде мова, належить до третьої категорії — до тих літераторів, про яких мовилося в пресі не раз, хоч і не дуже голосно. Говоритиму про неї ще й тому, що мені випала нагода бути присутнім при її «бойовому хрещенні» — 1956 року, як редактор комсомольсько-молодіжного журналу «Дніпро», я супроводжував групу початкуючих літераторів до Москви на всесоюзну нараду молодих письменників. До складу групи входили відомі нині письменники Дмитро Павличко, Юрій Мушкетик, Василь Юхимович, Андрій М'ястківський, Василь Шевчук, Тамара Коломієць та інші.

Українці почувалися на нараді, як дома. Приймали їх щиро й тепло — хто ж не порадіє такому розмаїттю талантів, творчих особистостей! Дехто з учасників мав уже в своєму доробку роман, одну або й дві збірки віршів. А Тамара Коломієць привезла з собою лише верстку першої своєї книжечки, що називалася «Проліски».

Студентка четвертого курсу Київського університету, Тамара читала свої вірші впевнено, хоч і не дуже гучним, голосом, почувалася вільно, нітрохи не соромлячись поважних московських постів, присутніх на семінарі. Радісні, життєствердні нотки чергувалися з сумними, тривожними. Не можна було не заслухатися.

Я буду пісню піднімати
Про ніжність, про любов палку,
Про те, як йде шаслива мати,
Дитя несе у сповитку.

Щипачов, пам'ятаю, перетворився на слух. Його зосередженість передалася й іншим.

Юні радісні поривання раптом змінюються згадкою про недавнє минуле, коли:

На поделищі чорний ворон криче,
Фашист на варті грюка чобітьми —
Такі у мене спогади дитячі
З далекої жорстокої зими.
В землянці вогко, холодно і тісно.
І гніт чадить в щербатім черепку...

Далі у вірші мовилося про те, як тієї зимової ночі бабуся співала малій онуці пісню про народного героя Морозенка, який «витримав тортурни, у ворогів пощади не просив». Потім вигадала казку про воїнів з червоними зірками на касках, які от-от примчать до їхнього двора на конях, щоб скоріше в їхнє село прийшла Перемога. Не золотим, як бачимо, було дитинство в юної поетеси.

Маленька лірична героїня з часом стає дорослою. В її серці, як писав колись Павло Тичина, «заплела дивну казку любов». Цьому присвячено вірш «Листоноша». Жде не діждеться героїня листа від коханого. Не приносить його тітка Марія ні за першим, ні за другим разом. Хіба не драма? Тітка Марія втішає дівчину:

— Прийде ще лист, — заспокоїть, зітріє.
Мова її задушевна, проста.
— Щиро вам дякую, тітко Маріє!
— За що? — здивується і спохмурніє:
— Не принесла ж я тобі листа. —
Піде... В завулку затихнуть кроки.
Довго ще буду стоять сама.
Кажуть, ще з сорок четвертого року
Тітці Марії листів нема.

Одразу якось наші переживання за героїню відсунулися на другий план, буде ще в неї кохання, і листи приходитимуть... Головний акцент перемістився на трагедію тітки Марії, на нелегку долю тисяч жінок, які не діждалися з фронту своїх чоловіків, синів, братів. Уся наша увага повернута до горя вселюдського. Добре, талановито, щиро.

Тамара читала не голосно. Приємно було усвідомлювати, що під ногами цієї дівчини реальний ґрунт — матеріал для своїх поезій вихоплює з самого життя. І завдяки талантові — всьому баченому й пережитому надає поетичної форми, вдихає в написане душу і примушує нас хвилюватися. Повоєнні сільські турботи, прихід весни, перше кохання й праця, прощання з дитинством становлять зміст першої її збірки. Проклюнувся і нахил молоді постеси до віршів про дітей. Окремі поезії звучали як пісні, просилися на музику. Приємно вражало, що для неї абсолютно не існують поетичні «викрутаси» — пише просто, уникає словесної сухозлотиці, штампів, чим нерідко грішать початківці.

Все це буде сказано Тамарі під час обговорення. А видатний російський лірик Степан Щипачов скаже буквально ще й таке: «Слухав я вірші юної поетеси і не міг наслухатися. Яка ж у вас, товариші українці, мелодійна мова! Маючи таку мову, легко, здається, бути поетом. Знаю, що це не так. Але не можу позбутися враження від прослуханого: добру годину я слухав прекрасну музику».

Здавалося б, після такого прийому не мине й року, як Тамара виступить з новою збіркою. Нічого подібного. Шлях до другої книжки виявився довжиною в чотири роки. Потрібно було збагатитися свіжими враженнями, набратися нового досвіду.

Збірки «Рідні обрії» (1960) та «Червоні маки» (1961) написані впритул і ніби доповнюють одна одну. В обох є вірші, що свідчать про подальше творче зростання поетеси, її художницьку зрілість. Помітна спроба розширити тематичне коло. Наприклад, цикл поезій «Земля і дороги» присвячено циганам, які осіли в селі, раз і назавжди розпро-

щавшись із кочовим способом життя. Тема материнства і неподіленого кохання — чи не найвиразніша в збірці. З насолодою читаємо вірші «Жінці-матері», «Щастя сниться комусь жар-птицею», «Вилітають з гнізда ластів'ята» тощо. Словнені не-підробного ліризму, душевної щедрості, вони не лишають нас байдужими. Є й вірші декларативні, загальні — данина тодішній моді. В ті часи писалося їх без ліку. Поетеса відчуває це й сама:

Та в полі новий уже сходить посів.
І знов хлібороба до праці зове.
І знову поет за роботу засів,
Вже судьбами інших героїв живе.
І є в цьому вічності світла печать:
Як добре в кінцеві початок вбачать.

У низці віршів авторка вдало використовує народні мотиви, фразеологію. Тонко, по-життєвому мудро передає найтонші душевні порухи.

Тільки правду кажуть у народі:
Серце часто з розумом не в згоді.
Захмеліло на зеленім лузі,
Прохмелилось та й забилось в тузі.

Або:

...Зупинився, вагаючись...
— Ну чого ще ти ждеш?
В серце йшов, не питаючись,
В хату кличу — не йдеш.

Ні тіні відчаю, ні тягаря безвихідності від неподіленого почуття, а світлий, вже усвідомлений смуток. Про війну — один-єдиний вірш «Горе», присвячений батькові, який не повернувся з війни. Посвоєму нагадує про себе це горе — то «сирітським штампом в заліковій книжці: За навчання у вузі не платить», то «Пенсією з синього віконця та сіттю зморщок маминих гірких»... Вірш невеличкий, а горе, заподіяне війною, передає сильно.

Збірка «Червоні маки» трохи відмінна від попередньої. З поетесою відбулася цікава метаморфоза. З одного боку, Коломієць досягає успіху в ліриці громадянській. Окрім кількох віршів декларативних, загальних, ми знаходимо тут і такі, що написані майстерно і на важливі теми сучасності. Конкретна реальність замінила собою декларативність, образне осмислення того чи іншого факту — прямолінійність, вирішення теми «в лоб». Це — «Слово про «Мадонну» Рафаеля», «Метелики», «Вечір». Добре написані й два вірші про війну «Пісня полонянок» і «Мати». Цікавою також є спроба намалювати портрети окремих людей — «Згадка хороша», «Чарівниця», «Вчителька», «Дід Сидір». З другого ж боку, постесі не пощастило в інтимній ліриці. Вірші про кохання — легкокрилі, безжурні. Як не парадоксально, не завжди, виявляється, відчуття щастя є рушієм творчості. Радую нас, однак, те, що погляд на життя у Коломієць ширшає, до неї приходить мужність:

О зустрічі й розлуки із коханим!
Мені замало вас для щастя й мук.

Після цього у творчості Коломієць настає чимала пауза. Наступна книжка «Під вітрилами хмар» вийде аж через шість років. Така перерва цілком себе виправдає. Перед нами кпнжка, де кожен без винятку твір є успіхом поетеси. Багатшою стала палітра, значно розширилася тематика, підвищилася художня досконалість. «Невситима жага відкрить» заповонила поетесу до краю. Не минув безслідно для неї й досвід нового літературного поповнення, зокрема Василя Симоненка. У вірші, йому присвяченому, Коломієць щиро зізнається:

Ще не вбившись в пір'я, жовтороті,
У орлині рвалися світи...

Краплю невігійної скорботи
Залишив у мене в серці ти.

Мрією про світле кохання, невтоленною жагою
чистих почуттів пронизані інтимні вірші поетеси.
Як мало потрібно людині, щоб відчути себе щас-
ливою!

Хто я була?
Окрадена й німа
Галузка із обдертою корою.
А ти припав губами крадькома —
І стала я сопілкою дзвінкою.
Твоя жага вселила в мене звук,—
І я пісенним повноводдям марю...
І жду... І жду твоїх співучих рук,
Воскресла й світла.
Чуєш, сопілкарю?

Багатство почувань — поза всяким сумнівом:
скільки віршів, стільки й нюансів. Якщо наведений
вище вірш викликає у нас добру усмішку, радість,
особливо оте «Чуєш, сопілкарю?», то, прочитавши
вірш «Ти довгих не любиш прощань», переймає-
мося досадою за оті надто рідкі зустрічі двох сер-
дець. У третьому ж випадку волає до нас рішу-
чість:

...Коли її (любові.— О. П.) нема,
Звільни мене од вічного чекання!

Інтимна лірика Коломієць сповнена сильного по-
чуття, воно має свій розвиток, постійно змінюєть-
ся. Радує мова збірки, кожне слово пригнане й ва-
гоме, мов зерно перевіяне. Ні русизму, ні кальки,
що траплялося раніше. Розширився й тематичний
діапазон — від лірики інтимної аж до триптиху,
про князя Всеволода. Більше стало творчого не-
спокою («Пристань», «Снігопад»), осягнення своєї
дороги («Кладка»), пошуку самої себе («Плес-
кач»), доброї, часом гіркої усмішки («Три путі»,

«На горі Батиевій», «Не прихилий небес мені», «Крила», «Лірично-одвічна»), свіжості переживань («Подаруй мені казку жагучу», «Хто я була», «Ти довгих не любиш прощань», «Я обернулась», «Ти упав, як із неба грім», «Один ти у мене», «На новому місці сняться суджені» тощо), нових штрихів у змалюванні героїв («Вітька», «Мати»), усвідомлення себе як «іскринки невеликої» рідної землі («Україні»). Збагатилися серце і розум поетеси, до неї приходять зрілість. Вельми цікавим з цього погляду є вірш «Пегас», уміщений в збірці останнім. З висоти досягнутого (поетеса відчула це) чому не примірятися, наприклад, до свого майбутнього? Чому, скажімо, не подивитися на себе збоку (з тієї ж висоти), не оцінити тобою зробленого і не прикинути, на що спроможешся ти завтра? Нарешті, чого б і не покпити з себе після того, як поставлена вдало крапка? Адже самоіронія — запорука майбутнього успіху.

...Комусь судивсь Пегас загнuzданий,
М'яке сідло, щоб гарцювать.
А шантрапі, як я, замурзаній,
На шкапах задниці збивать.
Без золотих вуздечок шкурника
Я зважилась — о простота!—
За прикладом Івана-дурника
Схопить Пегаса за хвоста.

...Та все ж не чуюсь нещасливою,
Бо вірю: мить, ще мить одна —
І піднімуся я над гривною
Приборканого скакуна.

Заява — не треба кращої. Ми й самі повірили, без цієї самоіронії, що у поетеси попереду нові художні відкриття. Проте, на превеликий жаль, заява лишилася нереалізованою: нова збірка «Рівнодення» не стала новим етапом у її творчості. Чи не найсильнішим твором є «Легенда синього рясту».

Відштовхнувшись від реального факту — похорону червоного комісара Степана Федоренка, поетеса створила хвилюючий твір. Загиблий від бандитської руки герой доводиться авторці дядьком. Про його геройські діла («Не посіяв удома жита на батьківському косогорі... а посіяв серцям незрячим світлу ленінську правду») Тамара розповідає опосередковано, тепло. Сталася ця подія за десять років до її народження, також у квітні. Цієї деталі було досить, щоб збудити в юному серці мужню легенду, яка стала початком її життя:

Щоб в неї навек повірить,
Життя своє нею змірять.

До поетеси приходять глибоке розуміння свого обов'язку перед світлою пам'яттю героя.

Він приходять ясний, як цвіт,
У тривогу мою і смуток.
Він бере мої тридцять літ,
Ніби аркушів жмуток.
В них абияк лягли рядки,
Похилюсь од вітру.
В них помарки і помилки —
Я нічого уже не витру.
Невагомі, непоказні,
Цілих тридцять — коли й прожиті.
Б'є на сполох тоді мені
Його серце, свинцем прошите.

«Балада пам'яті» повертає нас до часів громадянської війни з її відчайдушням і драматизмом. Вірші «Заспів», «Ходоки», «Шукаю слова нестерті», «Балада мовчання», «Батькові листи», «Мелодії райдуг» — кращі в книжці. Вірші ж про кохання написані ніби не рукою Коломієць. Від буяння почуттів, властивого віршам попередньої книжки, не лишилося й сліду. Характеризує їх відсутність душевного вогню, статичність. Крім констатації, нічого більше. Наприклад:

ПОДАРУЙ

Подаруй коханню моему промені
Веселкові,
Бо осліпне,
Їх не побачивши.

Подаруй коханню моему гомони
Світанкові,
Бо оглухне,
Їх не почувши.

Подаруй коханню моему спомини
Барвінкові,
Бо зачухне,
Їх не леліючи.

Подаруй коханню моему —
Кохання.

Такого ж плану вірші «Я плачу», «Коли серцю забракне слів», «Осінь», «В січневе світання», «Пісня прощання» тощо. Всі вони, до речі, написані досконало, бездоганні з боку форми, але брак повизни, справжньої пристрасті робить їх розсудливо-холодними. Поетеса, між іншим, зрозуміла це й сама:

...Вересню мій, світе полинний!
Я ще позмагаюся з тобою!
Рівнодення — це привал хвилиний
Перед тим, як знову стать до бою...

«Рівнодення»

Хай буде так! Образ для вірша і для назви збірки знайдено вдало. Але... так і хочеться заперечити: чи не ліпше привали пересиджувати мовчки? Передумую з ходу: ні, не ліпше. Це добре, що поетеса вийшла до читачів з тим, що мала, відірвала його від серця, щоб звільнити його для чогось іншого, можливо, більш цікавого і суттєвого. Погано тільки, що всі, як один, критики і побратими по перу проявили непростиму байдужість, пропус-

тили збірку повз увагу, не підказали, куди поетесі йти, чого триматися. Якби це сталося, відстань між цією й черговою книжками могла б удвічі зменшитися. А може, ця неувага, замовчування обернулися для авторки стимулом, надали їй творчого азарту? Хто зна. Відомо тільки, що поетеса за ці роки дуже виросла, змужніла, набралася творчої снаги. Розширилися художні запити, коло тем, урізноманітнілася форма, колоритнішою стала палітра. Прямий доказ цього — нова збірка «Колос літа мого».

Від «Пролісків» шлях поетеси, образно висловлюючись, проліг до троянд. Що не вірш, то й художня знахідка, цікавий поворот думки, свіжість і оригінальність. Чи не найкращі вірші народилися в результаті поїздок. Рух, нові обставини, знайомство з цікавими людьми найблагогородніше впливають на її творчість.

Розгляд нової книжки почнемо не з початку, а з творів, що найдужче вразили нас. Це вірші, які входять до циклу «Білорусія». Глибоко роздумує Коломієць про сьогоднішнє і вчорашнє, про дороги, які не обходяться без руху, тобто без колеса. З нього й починається цикл:

...Звідкіля ти взялося, колесо?
Де твоє віднайду начало?
Заряхтіло веселим полиском,
Підхопило мене й помчало.

Примчало воно нашу авторку на благословенну білоруську землю і найперше — до дому Янки Купали, з творів якого пізнавала вона «синьооку сестру України» ще за шкільною партою.

Там колисонька,
Наче писанка.
А при ній ходунок —
Перший зроблений крок...

(То вже потім була
І хула, і хвала,—
Все боління твоє,
Білорусіе...)

Зірке око поетеси помічає: в колиці — свіжий пучок любистку. Хто поклав його? Де він узявся тут? Не важко здогадатися. Дорога, яка привела її сюди,— це найперша дорога людської пошани. Друга дорога веде в минуле, до Хатині, де «вітер сльози гарячі студить»; третя — в партизанські ліси; четверта — до села, де «житній хліб — довіра із довір — послом любові відчиняє двір»; п'ята — до пісні, де «косить Ясь конюшину, поглядає на дівчину» і т. д., і т. п. Поетеса причащається до мови друзів, п'є не нап'ється її джерельної чистоти.

Вони (слова.— О. П.) то шелестять, як вітерець,
То птахами шебечуть на гілках,
То опадають важко, як свинець,
А то ряхтять, як роси на листках.

Остання дорога — додому. Вона радісна й трохи сумна, бо доводиться прощатися з краєм, де лишилася частка душі.

У своїм придніпровським краї
Воскресаю вербою у лузі,
Чом же так,
що аж корінь зриває,
Крона тягнеться до Білорусі?
І куди не повіє вітер —
В Білорусію рвуться віти!

Який вірш не візьмемо, ні тіні шаблону, ні сліду фальшу. Свіжо, поетично, по-своєму. Збагатився світ духовний, розпросторилися обрії світоглядні. Як легко, по-народному інструментовані «Сива балада» або вірш «Варіація»:

З давніх яких століть
Стума, як зливонька:
— Ой чий то кінь стоїть,
Що сива гривонька?..
Ой то не кінь, не кінь —
Тільки одна мана...
Отак — любн і кинь,
І нічия вина.

Вірші відточені, за кожним словом, рядком відчувається напружена, до сьомого поту, робота.

Вінок сонетів «Стрічаю день» сповнений нескитної любові до матері-землі, до ідеалів революції.

Як бачимо, не підвело Коломієць передчуття, висловлене у вірші «Пегас»: приборкала-таки вона цього скакуна. Рука стала певнішою, письмо виразнішим, стиль яснішим. Прямолінійність у зображенні явищ, подій, духовного світу людини поступилася перед зображенням художнім. Більше схильності виявляє поетеса до того, щоб схвилювати, а не здивувати, хоч останнє їй також не протипоказане.

Віриться, що започаткований «Пролісками» шлях триватиме й далі по висхідній. Крутизна його, спадки й підйоми свідчать лише про те, що перед нами поетеса за покликанням.

Коломієць успішно працює також у жанрі дитячої літератури. За цей час вона написала багато книжок для дітей, де виявила добре знання дитячої психології, завидну винахідливість і майстерність.

Недавно вдало дебютувала і в ліро-епічному жанрі, написавши поему «Всрбова колиска». Але це вже інша розмова. Нас цікавить насамперед творчий шлях Тамари Коломієць як лірика. Так, вона лірик справжній. І найбільшого успіху досягає, як пише тоді, коли не писати не може. Головним чином це й спричинилося до того, що взявся я за цю статтю, не чекаючи, коли її замовить мені якась редакція.

III

ШЛЯХ ДО «ПОЛІСЬКОЇ ТРИЛОГІЇ»

Після того, як була написана «Поліська трилогія», у світ прийшло нове покоління: це мільйони юнаків і дівчат, які досягли сьогодні комсомольського віку. А народилися вони через шістнадцять років після Великої Вітчизняної. Отже, події, яким присвячено мій віршований роман, для них уже історія. А для мого покоління і людей старшого віку, які захищали Вітчизну і врятували людство від коричневої чуми, ці події лишаються невіддільними від нас, будуть, поки й житимемо, нашою сучасністю. Про це, до речі, сказано і в заспіві до роману:

Хоча беру не сьогоднішнє,
Та, поки дихатиму я,
Це не історія для мене,—
Сучасність це моя.

Коли і як виник задум? Чому у мене, автора поетичних творів переважно малої форми, потягнулася рука до написання широкого епічного полотна?

Задум народився не в один день, а складався, визрівав протягом багатьох років. Усе бачене й пережите, з дитячої пори й до повоєнного часу, відкладалося в пам'яті, лягало окремими рядками

в записники, чекало слухного часу. Цілком імовірно, що цей час міг і не прийти. Вирішальними у здійсненні задуму виявились обставини, в яких мені довелося перебувати до і під час війни. Коротше кажучи, не зростав би я серед чесних і мужніх поліщуків, не зміряв би своїми ногами тисячі кілометрів бойового шляху, не звідав би гіркоти відступу, не ділив би з фронтовими побратимами весь тягар нескінченних солдатських буднів,—ніякого роману, звичайно, я не написав би.

Шукати матеріалу не було потреби. Він сам ішов до рук. Колізії, характери, людські долі. Все те, без чого не буває епічного твору.

А зав'язалося на нього в кінці 1943 р., коли я, вчорашній автоматник, а на той час — літературний працівник дивізійної газети, разом з наступаючим полком увійшов в одне з визволених сіл на Кіровоградщині. Від старенької жінки, у якій зупинився на ніч, я почув досить драматичну історію, що трапилася нещодавно з колишнім куркулем, її односельцем. Розповідала вона весело, з неприхованим задоволенням.

А сталося ось що. Майже одночасно з ворогом до села вступив і куркуль, висланий в роки колективізації за межі України. Поспішав, сердега, з усіх сил, щоб зустріти фашистів хлібом-сіллю. Хліб-сіль фашисти прийняли, але десятин куркульських не повернули йому ні того року, ні в наступні. Втративши надію на сподіване, він виявив під кінець своє невдоволення фашистським «новим порядком», за що вони привселюдно його повісили. Перед смертю він закричав: «А я ж, дурний, чекав на вас. Вішайте, гади! Так мені й треба!»

Ці слова я записав до блокнота. Не раз потім вони приходили на пам'ять, бентежили уяву, тривожили думку.

Кінчилася війна, а діло з романом не посувалося. Крім трагічної постаті куркуля, я не бачив прототипів інших — у конкретному вияві і художній плоті. Це тривало доти, поки в своєму рідному селі я не почув приблизно таку ж історію. Сталася вона з людиною, яку я знав ще з дитинства. Ось тоді ситуація навколо кіровоградського куркуля почала обростати знайомим матеріалом, наповнюватися близькими й рідними людьми. Саме епізод з куркулем потягнув за собою все інше: обставини місця і дії, всі перипетії — від побутових до соціальних, життя наших батьків і дороги моїх ровесників... Все це постало в такій історичній конкретності, що... почав ліпитися сюжет. Найдужче хвилювали й заохочували до праці дві обставини. Перша: нічого не треба вигадувати, доля послала мені прототипів без числа. Потрібно тільки відібрати найсуттєвіше, що найповніше характеризувало б ту чи іншу людську особистість і час. І друга — що ніхто з моїх земляків не лишився осторонь боротьби, і не один із них наклав головою на фронті або в партизанському загоні. Вдячнішої теми годі й шукати: народ — творець історії.

У романі багато автобіографічного. Змінені лише імена, назви сіл. Земляки старшого віку без особливих труднощів упізнають у героях «Поліської трилогії» і мою матір Олімпіаду Іванівну, першу колгоспну доярку, яка пізніше замінила матір ще й кільком дітям-сиротам, і рідного дядька Василя, людини начитаної й розумної, а в особистому житті нещасливої, і товариша моєї юності Леоніда Лещенка, який з концентраційного табору, розташованого десь у Німеччині, незадовго до смерті переправив батькам листівку, написану сзопівською мовою (частина тексту наводиться в романі), і мого троюрідного брата, безстрашного парти-

зана Миколу Федоренка, який загинув у перший день визволення. Не випадково, що й головний герой трилогії Андрій Козак — образ частково збірний — також гине в останньому бою. Син повішеного заможного односельця виявився, як і в романі, відчайдушним партизаном і поліг уже як солдат Радянської Армії під Житомиром. У процесі роботи над першою частиною щасливий випадок звів мене з попом, недавнім партизаном, і його донькою-піонеркою.

Картини партизанського життя, драматизм подій у часи окупації, аж до масового розстрілу моїх земляків, описані з уст очевидців.

Першого дня, коли після демобілізації я приїхав до рідного села, на вулиці я зустрів юрбу хлопчаків і дівчаток. Нікого з них я не знав. Вони виростали без мене.

Ось вертається з школи

Юрба голосна.

— Ти чия?

— Я Палажчина...—

Відказала одна.

— Ну, а ти чий?

— Я Настин.

— Ну, а ви ж бо чий?

— Ми Явдощині, дядю...—

Дорогі ви мої!

Справді-таки на моє запитання діти називали імена своїх матерів, а не батьків, як велося здавна. Більше тридцяти років збігло з того часу, а й тепер, коли доводиться читати на аудиторії спілог роману, де описана ця зустріч, хвилююся, як тоді — при зустрічі з діворою.

На все життя закарбувалися в пам'яті зворушливі зустрічі рідних людей зі своїми визволителями.

...Йшли росіяни, білоруси
І українці... А між них —
Іще й не бачили таких —
Вузькі очі, вислі вуса,
Жіночий голос од воріт:
— А це вже, мабуть, і не наші.—
А кухні ледь встигають вслід,
Димлять борщі й перлові каші.
І та, у котрої в косі
Червона стрічка з-під хустинки,
Враз обернулася до жінки:
— Всі наші, тітонько, усі!

Нічого, здається, особливого, звичайні собі слова, але, щоб написати їх, все це потрібно було бачити й пережити.

Робота над романом тривала довго, і я наважився друкувати його частинами. Оскільки кожна частина могла сприйматися як твір окремий, я назвав їх поемами. Тому й трилогія.

ЗДІЙСНЕННЯ МРИ

Відомо: драматургія — один з найскладніших жанрів. Тому, коли керівник літературного об'єднання при Харківській організації Спілки письменників якось сказав: «Ви драматург, пишть п'єси», я подумав, що він невдало пожартував або, в кращому разі, з кимось мене сплутав. Була молодість, світ здавався рожевим, навчався я тоді в інституті й у вільний від занять час, або й крадькома на лекціях, пописував оповіданнячка. Пізніше гору в моїй творчості взяла поезія. А про те, щоб писати п'єси, не було навіть гадки. З чого ж він узяв, що я драматург?

Напередодні війни, коли я працював у Донецьку, засвербіла була рука на комедію. З колгосп-

ного життя. Написав навіть кілька картин, але закінчити перешкодила війна.

Вдруге з'явилося таке бажання на початку шістдесятих років. Їздив тоді багато по районах і, як здавалося, добре відчував пульс часу. Матеріалу й цікавих людей вистачало. Це також мала бути комедія з сільського життя.

Продумавши фабулу й визначивши дійових осіб, я розпочав роботу. З перших же сторінок відчув непереможний опір матеріалу. Збагнув: нічого в мене не вийде, поки не опаную законів сцени, не вникну в суть драматургічного образу, не навчуся класти слово на дію. Ах, це слово і дія! Як легко про вас говорити і як важко мати з вами справу!

Перечитую п'єси класиків української драматургії, читаю з прицілом, стежачи за розвитком колізій і характерів, мовними характеристиками, за всіма компонентами, без яких неможлива драматургія. Після класиків — сучасних авторів. Щоб більше читаю, то дужче переконаюсь: не святі горшки ліплять. Зросла впевненість у своїх силах, лишалось тільки сісти й писати.

На моє щастя, не сів. Потрапив мені на очі «Ревізор» М. Гоголя. Колись я його читав і не раз бачив на сцені. Вирішив перечитати ще. Яким же дрібним і нецікавим видався після того мій задум! Я викинув його з голови, забув про нього, як і про свій намір. Писав вірші, поеми, роман віршований, оповідання, лише не п'єси. Так тривало років п'ятнадцять. Але десь там, у глибині свідомості, то жевріло, то загасало: одну комедію! За все життя! Одну-єдину!

Після шестимісячної поїздки в 1962—1963 рр. до Канади, Англії і Франції я засів за «Канадський зошит». Сотні зарубіжних українців мелькали в мене перед очима, однаково щирих у своїй любові

до Радянської України, з одного боку, і таких різних у своїй зненависті до неї — з другого. З тими і другими доводилося зустрічатися. У моїх вухах ще гучали їхні голоси, то привітні й ласкаві, то хрипкі, з надривом, то, як осінні дощі, монотонні... Всього цього не передати ні віршем, ні прозою. А що, як примусити їх загучати у творі драматургічному? Ось тоді я почав писати памфлет «На хуторі під Вінніпегом». Дійовими особами стали символи, що уособлювали собою певні категорії людей: Зламана Віра, Часткове Прозріння, Туди-Сюди, Безталання, Сліпа Злоба, Ніхто і Здоровий Глузд.

Робота мене захопила. Писалося без особливих труднощів. Не потрібно було нічого вигадувати. Все, про що мовилося там під час словесних баталій, я намагався майже дослівно перенести на папір, дбаючи лише про закони художнього письма. Певний досвід у змалюванні характерів і гострих колізій у мене вже був: три роки тому я закінчив «Поліську трилогію».

Памфлет помітила критика. За ним була здійснена радіовистава, яка не раз передавалася в ефір. Твір, однак, не був розрахований на сцену, так само, як і сатиричний скетч «Воскресіння і смерть Сокирочки», написаний трохи пізніше. Останній дався мені чи не найважче з усіх моїх творів. Писав я його і в жанрі поеми, починав і прозою... Не задовольняло ні те, ні друге. Нарешті спало на думку: адже в момент похорону затятого бюрократа важливі насамперед реакція й поведінка людей, які стикалися з ним за життя, кожен повинен виявити своє ставлення до того, що відбувається: кинути репліку, обуритися, позлословити чи ще там щось. Коли уяснив собі цю істину, почало кластися на папір.

Надрукувати написане було ще складніше. З'явився твір лише в річнику «Поезія» за 1967 рік.

Останнім підготовчим етапом до сценічної драматургії була поема «Переверза». В ній ішлося про те, що дуже боліло тоді. Де в чому автор забігав наперед. Але не встигла поема вийти друком, як життя підтвердило правильність і своєчасність порушених питань. Про сцену також не думав. Хоч, як на теперішнє розуміння, з неї могла б вийти непогана телесвітава.

Як бачимо, саме життя штовхало мене в новий для мене жанр, наближало до заповітної мрії: написати комедію. Одну-єдину. За все життя.

Якоїсь ночі я прокидаюсь. Від сну. Мені приснилася комедія. Точніше, такий сюжетний хід, без якого не може бути комедії. Як у «Ревізорі», наприклад, повідомлення про те, що їде ревізор, від чого потім усе й закручується. Я не повірив своєму щастю. Обмацав себе руками: сплю я чи вже прокинувся? Ні, не сплю. Боюсь розплющити очі, щоб не втратити недавнього видіння. Розвиваю в голові колізію, обдумую поведінку героїв... Ну чого, питається, не ввімкнути лампу і не записати бодай коротенько? А яка потреба? Таке ж усе яскраве й оригінальне, хіба можна його забути?

Згадав я про сон лише через три дні. Згадав у письменницькому селищі Кончі-Озерній. А коли згадав, душа моя похолола. Сталося непоправне. Взявшись за голову, виходжу на вулицю, силкуючись згадати. Нічого й близько. Кудись іду, нічого перед собою не бачу, не контролюю власної поведінки.

— Що з вами, Олександрє Миколайовичу?

Підводжу голову. Переді мною — Микола Бажан. Занепокоєно дивиться на мене. Що казати?

Недбало махаю рукою. Мовляв, нічого особливого.

— А все-таки?

І я розповідаю про давню свою мрію і про те, що могла вона нарешті здійснитися. А от поклався на пам'ять, і все втрачено.

— Не переживайте,— заспокоює Микола Платонович,— сни здаються цікавими, поки спиш...

Можливо, й так. Але погоджуватись не хотілося.

Десь згодом, прогулюючись по вулиці, уявив раптом ситуацію: в якусь контору призначають шепелявого начальника. Підлеглі, щоб йому догодити, починають шепелявити й собі. Світе мій! Навколо цього можна таке закрутити! Один шепелявить — не дивно, мовний дефект, та й годі. З такого не сміються. А ось коли шепелявить нешепелявий, переслідуючи якусь мету,— смішно. Підлабузник нічим не гребує, аби догодити. Оце ж він і є, той самий художній хід, що робить комедію комедією. Хутко повертаюсь додому і записую в блокнот. Так виникає задум сатиричної комедії «Жарти жартами». Не знаю й досі, чи згадався це сон, чи надумалося щось зовсім нове.

До роботи приступаю не зразу. Посилено вивчаю «матеріал», придивляюсь до стилю роботи працівників різних контор. Найбільше, звичайно, цікавить комічний бік справи. Тенденції, характери, поведінка. Лише після того, як до кінця була продумана фабула, визначені дійові особи, готовий був сідати до столу. Але знову не сів. Захотілося вивірити свій задум, його мистецьку вартість. Перечитав «Ревізора» ще раз. І руки не опустилися. Це піддало охоти.

Першими театральними діячами, які познайомилися з комедією, були директор і головний режисер Тернопільського музично-драматичного театру

імені Т. Г. Шевченка. Прочувши, що є такий твір, вони завітали до мене й попросили прочитати. До кінця життя не забуду цього читання. Майже після кожної фрази вибухав сміх. Коли ж нарешті вимовив останню фразу, директор буквально вихопив у мене рукопис.

— Не сьогодні-завтра викличемо вас до Тернополя, прочитаєте комедію на колективі.

Відбулася й ця читка. Більшого щастя, мабуть, не буває. Артисти сміялися, не давали читати. Таке попадання в ціль трапляється не часто. Мета досягнута. Більшого успіху годі й бажати. Артистка, яка виконуватиме потім роль Палазі Павлівни, сказала під час обговорення: «Комедія зачіпає всіх. У тому числі й наш театр. Побачили себе, як у дзеркалі».

Така заява відповідала моїм естетичним переконанням, розумінню ролі сатиричного жанру в суспільному й громадському житті. Ще задовго до написання «Жартів...» задумувався я над тим, які комедії потрібні в наш час: такі, в яких ми себе впізнаватимем, чи такі, в яких ніхто себе не впізнаватиме? Можна, звичайно, перенести місце дії на іншу планету, висміяти підлабузників, яких там немає, хтось із землян впізнає себе, хтось ні, всім буде весело, але сміх не виконуватиме важливої суспільної функції. Всі думатимуть, що сатира б'є по комусь. Хоч і смішно, але буде сміх заради сміху. Я не прихильник зубоскальства. Я за те, щоб сміх бив у тім'я і примушував замислюватись. Оскільки підлабузництво, окозамилування, безгосподарність, нівеляція людської особистості тощо — явища ганебні, потрібно їх висміювати всіма можливими сатиричними засобами, аж до гротеску включно. Так я й зробив. І ось така чудова реакція: всі себе впізнають, усім весело, всі задумуються.

Незабаром з Тернополя зателефонують: три дні не могли приступити до репетицій, поки не відсміялися.

Важко було уявити, на якому я небі...

Але телефонні розмови — розмовами. Просять приїхати на репетиції. А чого б і ні? Просто цікаво, що там у них виходить.

Виходило ж далеко не все. Не раз стаю на місце актора, показую, що й до чого. На щастя, постановник — молодий, тямущий і без гонору — дозволяє втручатися. Артисти ж — народ кмітливий, одразу схоплюють, перевтілюються...

Сплив у пам'яті — вже вкотре! — колишній керівник Харківського літоб'єднання: не геній хіба? Хай і через тридцять років, а збулось-таки його передбачення. Згадалося й інше: в тому ж Харкові 1953 року, на банкеті після прем'єри «Не називаючи прізвищ» В. Минка за столом проти мене сидів один із учасників вистави. Перемовилися кількома словами, і він раптом заявляє: «Ви повинні писати п'єси». Чому? «Повинні, і все».

Магія якась, чи що?

Не забудеться й прем'єра. Якби оголошувались конкурси на сміх, першу премію того року одержали б тернопільці. Він вибухав раз у раз, двигтіли, здавалося, стіни. Не сховалося від мого ока й те, як артисти не витримували, поспішно поверталися спинами до глядачів. Так, героєм вистави був Сміх — здоровий, всепереможний. Згодом дізнаюся: любителі сатири дивилися виставу по 5—6 разів...

Повертаючись з прем'єри, вже в поїзді, один мистецтвознавець скаже:

— Думаєте, я не впізнала себе в комедії! І знаєте в кому? В наймолодшому обліковцеві, який за всю виставу говорить лише три фрази. Всі себе

впізнають, усі. І впізнаватимуть ще багато-багато років. Людські слабкості лишаються слабкостями.

Згодом у газеті «Правда» з'явиться фейлетон «Трудящийся тунеядец». У ньому йтиметься про те, що й у комедії. Справді-таки, пряме попадання в ціль. Що бажати більшого?

Про комедію і виставу широко заговорила преса, від обласної до республіканської й союзної. Її висуватимуть навіть на Державну премію УРСР імені Т. Г. Шевченка.

Кожен письменник повинен пережити бодай один справжній успіх. Я його пережив. І якщо ніколи більше він мене не відвідає — не біда. Досить лише згадати прем'єру...

Успіх окрилив, надав упевненості.

Після того я написав комедії «Джонатан — яблуко зимове» («Не суди мене, сину»), «Ясонівські молодиці», «Учитель на пенсії» і чотири драми...

НЕНАПИСАНЕ ОПОВІДАННЯ

З блокнота

Від'їздив я колись у відрядження. Попрощавшись на пероні з дружиною, подався до купе. Дружина в цей час підійшла до вікна. Поруч неї стояла дівчина в голубій косинці, а поруч мене — юнак у білій шовковій тенісці. Щось говорили ми, щось — вони, кожен був заклопотаний своїм, не дослухався до інших. Коли поїзд рушив, ми з дружиною обмінялися повітряними поцілунками, і на тому наше прощання кінчилося. У молодій парі — ніяких поцілунків. Поїзд набирал швидкість, і дівчина пришвидшувала ходу. Поїзд все швидше, а дівчина не відставала. Розпашілась, косинка на голові

розв'язалась, вхопила її рукою і бігла, скільки було сили, за вагоном.

«Куди біжиш?»

«Чого біжиш?»— хотілося крикнути. Юнак, ніби вловив мої думки, дав знати рукою: зупинись! Ні мої думки на відстані — ось тобі й біологічний радіозв'язок!— ні юнакові знаки не досягали свого. Вже дівчина лишає позаду пристанційний мур, біжить уздовж колії, але поволі наш вагон обганяє її. Потім обганяє другий, третій... Здавалося, бігла вона й тоді, коли останній вагон промелькнув перед нею. Треба ж було стільки пробігти!

Хто вона йому? Хто він їй? Наречений і наречена? Скоріш за все. Але ж і я свого часу був наречений, бачив багатьох інших наречених, які розлучалися зі своїми обранцями, але нічого такого не траплялось. Між іншим, про це я тоді не подумав. Проте на душі зробилося радісно й свято.

Час від часу цей епізод виривав у пам'яті, от і сьогодні виринув. Коли це було? Тринадцять років тому. Тринадцять років подеколи біжить у моїй уяві невідома дівчина, біжить услід за вагоном, проводжаючи невідомого юнака. А чому про це не написати оповідання?

На оповідання, правда, малувато матеріалу. Скоріше — це деталь, яку можна гарно обіграти. А що, коли все-таки цей епізод покласти в основу оповідання? Про що ж тоді буде твір? Про красу вірності. Стривай-стривай. Про вірність в їхньому віці писати ще рано, для неї потрібні роки, багато років, а в них же кохання тільки починається. Хай уже тоді, як стукне їм по п'ятдесят чи шістдесят і вона, підтримувана двома дорослими синами, проведжатиме свого сивого голуба... ну куди?— ну,

приміром, передавати свій сталеварський досвід сталеварам Індії. Але коли їм стукне стільки, вона за вагоном уже не побіжить. А може, перенести в інший час, в роки Великої Вітчизняної війни? Проводжає дівчина на фронт свого нареченого, і ніхто не знає, чи зустрінуться вони ще коли-небудь.

За таких обставин її вчинок більш ніж правдоподібний.

Ну, а далі що? Повернеться з фронту чи не повернеться? Як повернеться, то застане її вдома чи ні? Як застане — одружиться. То й що з того? Як не застане, то згодом, побравшись з іншою, назве іменем першого кохання свою доньку. Гарно й банально! Можна так виписати все це, що сентиментальний читач ще й сльозу пустить. Ні, не лежить душа й до цього. Стільки вже написано про розлуки під час війни, що ще одна розлука нічого не додасть. Хай краще це діється за наших днів. Що ж тоді покласти в основу задуму? Яку ідею? Думка не встигає за думкою, в уяві змінюється картина за картиною... Юнак їде на цілину... Ні! Врешті-решт, ніхто не заважає їм поїхати вдвох. Ну, тоді дівчина проводжає в небо шостого чи десятого космонавта? Що ж виходить? Біжить вона за ним, бо він, бачте, космонавт. Але ж та дівчина проводжала явно не космонавта, їх тоді ще не було, а студента чи молодого робітника. І це добре. Яке має значення, хто він, хто вона, для справжнього кохання! Здається, наближаюся до істини. А що, коли написати оповідання просто про людську красу без якоїсь особливої й значної ідеї? Про людську красу як таку. Щоб людина, прочитавши його, приємно в душі усміхнулася, згадала щось подібне в своєму житті, як не окрилилась духовно, то хоча б прояснилася. На цьому й зу-

пняюсь. Про душевну красу, властиву людині будь-якого віку. Про те, що легко на світі жити, коли біля тебе такі люди і ти сам можеш бути такий, дарма, що на людях не завжди це видно. Тоді самої дівчини й юнака тут явно замало. Основа є. Потрібно ще щось, на чому б тримався твір. На ліриці? Правильно, але й цього замало. Нарешті: *потрібен контраст!*

Двоє проводжають, двоє від'їжджають. Люди різного віку. Тонко передати настрій тих і тих. Оскільки проводжання такі різні, зовсім не схожі між собою і відбуваються одночасно в них на очах — вони цілком можуть правити за основу. Згадую слова Остапа Вишні: «Підмічайте контрасти, і буде сміх». Добре сказано! Але чому тільки сміх? Відколи це контрасти стали монополією гумористів? А чому не так: підмічайте контрасти — і буде література? Адже засобами контрасту можна викликати не тільки сміх, а й легкий смуток, душевний біль, досаду і що завгодно.

Як тут не пригадати випадку з життя самого Остапа Вишні!

Одного літа, відпочиваючи за містом, Павло Михайлович тяжко занедужав. Потрібно було негайно транспортувати хворого до Києва. Через погану дорогу машиною везти не випадало, тільки поїздом. До станції метрів триста. Друзі поклали Павла Михайловича на ноші й, мов Боженка в картині «Щорс», понесли вночі до вокзалу. Всі глибоко засмучені, йдуть мовчки з похнюпленими головами, боячись спіткнутися. Павло Михайлович тримається, хоч як важко йому. За дорогу ні разу не застогнав, але й не обмовився жодним словом. Це ще дужче гнітить товаришів; хто зна, що станеться з ним, поки він опишеться на операційному столі. Вийшли на перон — тут рівніш, до того ж кра-

ще освітлення. Підходить поїзд, і друзі обережно наближаються до вагона. Розплющив очі Павло Михайлович і побачив: носії такі похнюплені й нещасні, такі убиті горем, що йому, великому гумористові, захотілося бодай трохи розвеселити їх. Коли один, тримаючи ноші, ступив уже на приступку, Павло Михайлович тихо, але досить виразно проказав:

— Не туди несете, хлопці,— і переборюючи біль, кволою рукою показав на вивіску привокзального буфету, куди разом з ними інколи заходив випити склянку пива. Сміху не було, але ніби гора завалилася з пліч — на душі полегшало. Одною фразою, вимовленою в такому стані, Павло Михайлович настроїв їх на те, що все буде гаразд.

Контраст? Контраст. Тяжко хворій людині заманулося в буфет.

Повертаюсь до оповідання.

В купе двоє. Один юнак, другий — літній. Так само й за вікном — одна дівчина, друга — немолода жінка. Літній попрощався з літньою, а дівчина ніяк не може попрощатися з юнаком. Поїзд рушив. Дівчина біжить поряд. Літній чоловік усе бачить. Його дружини вже не видно, а ця біжить. Довго біжить. Не боїться підбори поламати, не захекується. Біжить і махає рукою, потім скидає з голови хустинку — і хустинкою. Літній усе бачить. Згадує свою молодість. Колись і його так проводжали, ну, може, не зовсім так. Його не те що заavidки беруть, ні, — на все свій час, — але якось ніби трохи незручно перед юнаком. Звичайно, не могла ж його дружина бігти за вагоном отак, як дівчина. Це всім зрозуміло. Та все-таки трохи ніяково. Краще, якби він не був свідком цього, їхав в іншому вагоні. Всі думки літнього снуються навколо дівчини. Коли нарешті відійшли од вікна й сіли один

проти одного за столиком, літній піймав на собі юнаків погляд. Повернув до хлопця голову і стрівся очима. Погляд хлопця сповнений гідності — як же, мовляв, могло бути інакше? Літній не витримує:

— Якби в моєї не задишка, обігнала б вашу як раз плюнути...

— Ви про що?— не здогадується юнак.

— Здорово бігла... Моя колись теж добре бігала, навіть стрибала, спортсменкою була на весь район. І якби не задишка...

Юнак осміхнувся й знову втупився очима у вікно. Кожен думає про своє. Більше уваги звернути на внутрішній стан і роздумування літнього. В його серці наче погостювало сонце: легко йому і трошки все-таки заздрісно. Спогад нанизує на спогад, але тільки все краще, що було в житті й пов'язане з дружиною, виринало в пам'яті, й на цьому тлі юнакова поведінка викликала невдоволення, навіть роздратування: «Х-ху ти, який же він байдужий, ані іскринки в очах... Така дівчина і так бігла, а він...» і т. д., і т. п.

Але це тільки півділа. Потрібне закінчення, яке завершить твір. Несподіване.

Перегорнувши сторінки свого життя, літній хоче дізнатися що-небудь про молоду пару, яка щойно попрощалася. До цього його спонукала юнаково індіферентність. Їдуть уже з півгодини.

— Дружина?— запитує літній.

— Ні,— заперечливо хитає головою юнак.

— Тоді, мабуть, наречена?

— Вгадали. Наречена, але не моя.

З'ясовується, що це братова наречена. І в душі літнього стає ще світліше. Коли вона стільки пробігла за братом нареченого, то скільки б вона пробігла за самим нареченим? Здається, несподівано.

Неправдоподібно? Чому? По-моєму, все на своєму місці. А насамкінець зробити так: минула в дорозі іще година, перечитали газети, попили чаю, але так і не розбалакались. Літній знову думкою повертається до дівчини і несподівано для самого себе, проти своєї волі, мовить:

— Якби в моєї не задишка...

Юнак привітно всміхається і фразу закінчує:

— Напевне обігнала б.

Оповідання готове. Треба його тільки написати.

ЗМІСТ

I

Феномен Тичини	3
Він був нашим автором	12
Кумир з дитячих літ	22
Тривожний, ніжний	30
«Мужайтесь, поете!»	37
Людинолюб	46
Сповнений готовності	51
Парламентер добра	56
«Не вистачає людини»	63
Співець комсомольської рати	71

II

Мій давній добрий геній	75
Пролог до сповіді	80
На все життя (спогад дитинства)	90
Записи в щоденнику	93
З когорти завзятців	97
Ще одна граць	104
Материна наука	109
Від провесни до літа	118

III

Шлях до «Поліської трилогії»	131
Здійснення мрії	135
Ненайтсане оповідання	142

Александр Николаевич Пидсуха

С РАССТОЯНИЯ ЛЕТ

Воспоминания, статьи, ессе

Издательство «Радянський письменник»

(На українському мові)

Редактор О. І. Никанорова

Художник Д. Д. Грибов

Художній редактор Н. В. М'яковська

Технічний редактор Л. Д. Макарчук

Коректор С. І. Слабошевська

Інформ. бланк № 1306.

Здано на виробництво 20.01.82. Підписано до друку 28.04.82. БФ 45964. Формат 70×100^{1/32}. Папір друкарський № 1. Літературна гарнітура. Високий друк. 4^{3/4} фіз.-друк. арк., 6,18 ум.-друк. арк., 7,48 ум. фарб.-відб., 6,06 обл.-вид. арк. Тираж 6000 пр. Зам. 0324. Ціна 60 к. «Радянський письменник», 252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52. Одеська книжкова фабрика РВО «Поліграфкинг», 270008, Одеса-8, вул. Дзержинського, 24.

Підсуха О. М.

ПЗ2 З відстані літ: Спогади, статті, есе. — К.:
Рад. письменник, 1982. — 149 с.

До книги відомого українського радянського письменника входять спогади й статті, присвячені переважно видатним діячам української літератури, представникам старшого покоління. Істотними фактами й подробицями вони доповнюють образи П. Тичини, О. Довженка, М. Рильського, В. Сосюри, А. Головка, П. Панча, Ю. Смолича та інших, розкривають важливі сторони їхніх творчих індивідуальностей.

П 70202-073
М223(04)-82 БЗ.39.15.81. 4603010202

ББК 83.3Ук7
8У2